

NOTITIA **HUNGARIAE** NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA

ELABORAVIT
MATTHIAS BEL.

COMITATUUM INEDITORUM
TOMUS QUINTUS
IN QUO CONTINENTUR
**COMITATUS SAROSIENSIS, ZEMPLINIENSIS,
UNGVÁRIENSIS ET BEREGHIENSIS**

NOTITIA
HUNGARIAE
NOVAE

HISTORICO GEOGRAPHICA,
DIVISA IN PARTES QUATUOR,
QUARUM

PRIMA, HUNGARIAM CIS-DANUBIANAM; ALTERA, TRANS-DANUBIANAM, TERTIA, CIS-TIBISCANAM, QUARTA, TRANS-TIBISCANAM:

Universim XLVIII. Comitatus designatam,
EX PROMIT.

Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluvios, Lacus, Thermas, Caeli, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia; Incolas variarum Gentium, atque harum mores; Provinciarum Magistratus; Illustres Familias; Urbes, Arces, Oppida, & Vicos propemodum omnes; Singulorum praeterea, Ortus & Incrementa, Belli Pacisque Conversiones, & Praesentem Habitum;

Fide optima, Adcuratione summa,
EXPLICAT.

OPUS, HUCUSQUE DESIDERATUM, & IN COMMUNE UTILE.
ELABORAVIT

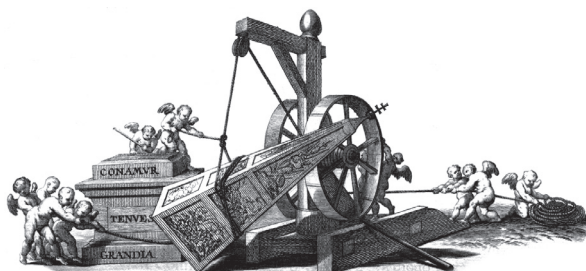
MATTHIAS BEL.

COMITATUM INEDITORUM
TOMUS QUINTUS

IN QUO CONTINENTUR COMITATUS ADHUC IN MSS. HAERENTES

PARTIS TERTIAE
CIS-TIBISCANAE,
HOC EST,

**COMITATUS SAROSIENSIS, ZEMPLINIENSIS,
UNGVÁRIENSIS ET BEREGLIENSIS**

BUDAPESTINI

SUMPTIBUS INSTITUTI HISTORICI SEDIS CENTRALIS
STUDIORUM PHILOSOPHICORUM
ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

ANNO MMXVIII.

OPERI EDENDO PRAEFUIT ET PRAEFATUS EST
GREGORIUS STEPHANUS TÓTH

TEXTUM RECENSUERUNT NOTISQUE INSTRUXERUNT
BERNADETT BENEI
ZOLTANUS GÓZSY
RUDOLPHUS JARMALOV
GREGORIUS STEPHANUS TÓTH

PRAEFATIONES IN LINGUAM ANGLICAM CONVERTIT
IOHANNES HIDEG

NOTAS EXPLICATORIAS IN LINGUAM LATINAM CONVERTIT
GREGORIUS STEPHANUS TÓTH

TEXTUM SECUNDIS CURIS RECENSUIT
BLASIUS DÉRI

LIBRUM IN HANC FORMAM REDEGIT
GEORGIUS DOMOKOS

A kötet elkészítését és megjelenését támogatta
az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok, illetve jogutódja,
a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (K 108789).

**NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL**

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
**Történettudományi
Intézet**

ISBN 978-963-416-131-8

© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet,
Benei Bernadett, Gózszy Zoltán, Jarmalov Rezső, Tóth Gergely István, Hideg János, 2018

TARTALOMJEGYZÉK & CONTENTS

ELŐSZÓ	11
FOREWORD	15
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATONS	18
COMITATUS SAROSIENSIS	19
Sáros vármegye – Bevezetés	21
Sáros county – Introduction	31
COMITATUS SAROSIENSIS	41
PARS GENERALIS	41
Membrum I. Physicum	41
Membrum II. Politicum	50
PARS SPECIALIS	56
Membrum I. De Processu Sarosiensi, seu Occidentali	56
Sectio I. De liberis regiisque urbibus	56
I. Bartffa	56
II. Cibinium	62
III. Oppidum Sáros	67
Sectio II. De arcibus et castellis huius processus	68
I. Arx Sáros	68
II. Arx Bodovár	69
III. Arx Henygh	70
Sectio III. De pagis et vicis huius processus	70
I. in ditione Sarosiensi	70
II. Bona urbis Cibinii	70
III. E regione Orkutae, ultra Tarczam, sunt haereditarii vici familiae Semsei	71
IV. Familiae Petsi ditio	71
V. Hertnekianum Dominium	71
VI. Ditionis Kapianae pars	72
VII. Bona Bartffensia	72
VIII. Bona Bornemisiziana de Adam Földe	72
IX. Bona familiae Usz	73
X. Bona familiae Gombos	73
Membrum II. De Processu Septentrionali	73
Sectio I. De oppidis huius processus	73
I. Héthárs	73
II. Berzevicze	74
III. Palotsa	74

Sectio II. De arcibus huius processus	74
I. Arx Palotsa	74
II. Arx Tarkö	75
III. Berzevicze	75
IV. Szinye	75
Sectio III. De pagis et vicis huius processus	76
I. Bona Dessóffiana	76
II. Bona Dobaina, et Roskovanyana ad fluvium Tarczam	76
II. [!] Bona gentis Berzevicziae	77
III. Bona Palotsiana	77
IV. Bona Capituli Scepusiensis	74
V. Bona Berthótiana	75
VI. Bona Szine	75
VII. Bona civitatis Eperiesiensis	75
Membrum III. De Processu Inferiori	76
Sectio I. De Libera et Regia Civitate Eperiesiensi	76
Sectio II. De arcibus huius processus	84
I. Kőszögh	84
II. Lipocz	84
III. Sóvár	84
IV. Matskakö	86
Sectio III. De oppidis, vicis, seu pagis huius processus	86
I. Dominium familiae Bajor	86
II. Dominium urbis Cassoviensis	86
III. Dominium Kőszögh	87
IV. Bona familiae Ketzer	87
V. Bona familiae Andrasi de Csik Sz. Kiraly	88
VI. Bona Sóvariensia	88
VII. Bona Sebesiana	89
Membrum IV. De Processu Orientali, seu Tapolyiensi	90
Sectio I. De arcibus huius processus.....	90
I. Arx Makovicza	90
II. Arx Kapi	91
Sectio II. De oppidis, vicis, seu pagis huius processus	91
1. Oppidum Kapi	91
2. Oppidum Hanusfalva	91
3. Oppidum Zborov	91
4. Oppidum Kurimia	91
I. Bona dominii Kapi	91
II. Bona familiae Raszlavicz	91
III. Bona familiae Kohanyi	91
IV. Bona familiae olim Varju de Varju falva	91
V. Bona familiae Kükömezei, Kalnassy, et Bano de Lutska	92
VI. Ditio Makoviczensis	92

COMITATUS ZEMPLINIENSIS	95
Zemplén vármegye – Bevezetés	97
Zemplén county – Introduction	105
COMITATUS ZEMPLINIENSIS	113
PARS I. GENERALIS	113
Membrum I. Physicum	113
Membrum II. Politicum	132
PARS II. SPECIALIS	141
Membrum I. Processus Submontanus	141
Membrum II. De Processu Interamnensi, vulgo Insulano	168
Membrum III. De Processu Ujhelyiensi	178
Sectio I. De Districtu Ujhelyiensi	179
§. I. De oppido Ujhely	179
§. II. De castellis et vicis	180
Sectio II. De Districtu Zempliniensi	183
§. I. De arcibus et oppidis	183
§. II. De vicis atque castellis huius districtus	187
Sectio III. De Districtu Galszétsiensi	191
§. I. De oppido Galszétis	191
§. II. De pagis et castellis	191
Sectio IV. De Districtu Varanoviensi	194
§. I. De oppido Varanovia	195
§. II. De vicis atque castellis huius districtus	197
Sectio V. De Districtu seu dominio Sztropkoviensi	200
§. I. De dominio Sztropkov	200
§. II. De arce Sztropkoviensi	202
§. III. De oppido et pagis ditionis Sztropkoviensis	203
§. IV. De pagis ditionis Sztropkoviensis	205
Membrum IV. De Processu Nagy Mihalyiensi	208
Sectio I. De Districtu Nagy Mihály	209
Sectio II. De Districtu Horiensi	214
Sectio III. De Districtu seu dominio Homonnaiensi	218
§. I. Descriptio Districtus Homonnaiensis	218
§. II. De arcibus huius ditionis	219
I. Arx Barkó	219
II. Arx Jeszenő	220
III. Arx Homonna	220
§. III. De oppidis huius ditionis	221
I. Oppidum Homonna	221
II. Oppidum Papina	222
III. Oppidum Szina	222
§. IV. De pagis et vicis huius ditionis	223

COMITATUS UNGVÁRIENSIS	231
Ung vármegye – Bevezetés	233
Ung county – Introduction	241
COMITATUS UNGVÁRIENSIS	249
PARS I. GENERALIS	249
Membrum I. Physicum	249
Membrum II. Politicum	256
PARS II. SPECIALIS	264
Membrum I. De Processu Ungh-váriensi	264
Sectio I. De arcibus et oppidis Processus Ungh-váriensis	264
I. Arx Ungh-vár	264
II. Oppidum Ungh-vár	269
Sectio II. De vicis Processus Unghváriensis.....	271
Membrum II. De Processu Szobráncziensi	278
Sectio unica de arce, oppido et vicis Processus Szobráncziensis	278
§. I. Arx Vinna	278
§. II. Oppidum Szobrántz	279
§. III. Vici Processus Szobráncziensis	280
Membrum III. De Processu Palóczyensi	283
Membrum IV. De Processu Kapossiensis	287
§. I. Oppidum Nagykaposs	287
§. II. Vici Processus Kapossiensis	288
Tabula itineraria Comitatus Unghváriensis	290
COMITATUS BEREGLIENSIS	291
Bereg vármegye – Bevezetés	293
Bereg county – Introduction	301
COMITATUS BEREGLIENSIS	309
PARS I. GENERALIS	309
Membrum I. Physicum	309
Membrum II. Politicum	319
PARS II. SPECIALIS	323
Membrum I. De Processu Munkatsiensis	323
Sectio I. De oppidis Processus Munkatsiensis	323
I. Munkács	324
II. Szolyva	327
III. Alsó-Vereczke	327
Sectio II. De arce Processus unica Munkats	328
Sectio III. De dominiis Processus Munkátsiensis	334
§. I. Dominium Munkáts, et Szent-Miklós	334
§. II. Vici variorum	338

Membrum II. De Processu Felvidékiensi	338
Sectio I. De oppidis Processus Felvidékiensis	338
§. I. Oppidum Beregh	338
§. II. Bilke	339
Sectio II. De dominiis et vicis Processus Felvidékiensis	339
I. Dominia Munkács et Szent-Miklós	339
II. Dominium Bilke	341
III. Dominium Illosva	341
III. Dominium Komlós	342
V. Vici variorum	342
Membrum III. De Processu Kaszonyensi	343
Sectio I. De oppido processus unico Mező Kaszony	343
Sectio II. De vicis Processus Mező-Kaszonensis	343
§. I. Vici dominiorum Munkács et Szent-Miklós	344
§. II. Vici variorum	345
Membrum IV. De Processu Tiszahátensi	346
Sectio I. De oppidis Processus Tiszahatensis	346
I. Bereghszász	347
II. Váry	353
III. Vásáros-Namény	354
Sectio II. De vicis Processus Tiszahatensis	354
I. Vici dominii Lónya	355
II. Vici variorum	355
Tabula itineraria Comitatus Bereghiensis	359
BIBLIOGRÁFIA – BIBLIOGRAPHY	361
A Bél által (is) idézett művek – Works cited (also) by Bél	361
Források és szakirodalom – Sources and literature	362
MUTATÓK – INDEXES	367
Helynévmutató – Index of Geographical Names	367
Ukrán helynévmutató – Index of Ukrainian toponyms.....	409
Személynévmutató – Index of Personal Names	413

ELŐSZÓ

A most kiadott ötödik könyvvel eljutottunk tíz kötetesre tervezett szövegkiadás-sorozatunk feléig. E sorozattal arra vállalkoztunk, hogy kritikai kiadásban közreadjuk Bél Mátyás (1684–1749) *Notitiájának* kéziratban maradt vármegye-leírásait. Az eddig kiadott öt kötetben tizenhét vármegye leírását jelentettük meg – az első kötetben Árva és Trencsén, a második kötetben Sopron, Vas, Zala és Veszprém, a harmadik kötetben Győr, Komárom és Esztergom, a negyedik kötetben Fejér, Tolna, Somogy és Baranya, míg a jelen kötetben Sáros, Zemplén, Ung és Bereg vármegyék ismertetését.¹ Munkánk eredményességét és remélt hasznosságát jelzik az elismerő recenziók,² és az egyre szaporodó hivatkozások. Szlovák kollégák eközben arra vállalkoztak – talán a mi szövegkiadás-sorozatunk ösztönzésére is –, hogy a mai Szlovákia területén fekvő történelmi vármegyék leírásait bilingvis kiadásban megjelentessék. E sorozatban Árva és Trencsén vármegyék leírásának latin szövege a mi edícióink alapján, illetve a mi közreműködésünkkel jelent meg.³

Hátravan még sorozatunkból a VI–X. kötetek kiadása, benne húsz vármegye és a jászkun kerületek ismertetésével. Habár úgy tűnhet, ez a munka nagyobbik fele, valójában nincs szó erről. E húsz vármegye jelentős része ugyanis egykori hódoltsági vármegye: e részben elnéptelenedett, részben szinte *terra incognitának* számító, távoli vidékek ismertetése – Bél és munkatársai igyekezete ellenére – jóval rövidebb és szegényesebb lett, mint az északi vagy a nyugat-dunántúli vármegyéké. Különösen igaz ez Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Temes és Zaránd vármegyék leírására, illetve a jászkun-kerületek ismertetésére. Emellett meg lehet még említeni más ismertetéseket, amelyeket Bél egyéb okok (így a földrajzi távolság, adatközlők hiánya stb.) miatt nem tudott hosszabban ismertetni (Borsod, Szatmár).

A jelen kötetben négy hajdani észak-magyarországi vármegye leírását adjuk közre. Közülük kettőnek, Beregnek és Ungnak már van teljes fordítása, így a magyar szakmai közönség jobban is ismerheti őket (Ung vármegye leírását magam fordítottam kollégámmal, Benei Bernadettel).⁴ Zemplén vármegye igen terjedelmes leírásából csak a bodrogi terület ismertetése jelent meg 1977-ben, illetve egy teljes szlovák fordítás 2000-ben,⁵ míg Sáros vármegye leírásáról még semmilyen nyelven nem készült fordítás.

A szöveggondozás munkája során ezúttal is adódtak nehézségek. Zemplén vármegye ismertetéséről úgy tudtuk, hogy csupán egy kései másolatban maradt fenn. Ám időközben kiderült, hogy az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár jelzete (Hist. I. fff) alatt nem csupán az említett kései másolatot tárolják, hanem egy „Bél-korabeli”, Matolai János által készített tisztázatot is – csak hogy az utóbbit annak idején nem hozták ki nekünk (az is lehet, hogy nem volt a helyén). Szerencsére a közelmúltban tudomást szereztünk a másik kézirat meglétéről, így e korai, jóval megbízhatóbb szöveg alapján adhattuk ki az ismertetést. Bereg vármegye leírása valóságos unikum a sorozatunkban, ugyanis csupán egy 19. századi átdolgozásban maradt ránk. Mindazonáltal a szöveghez fűzött bevezetőben reményeink szerint sikerült meggyőzően bebizonyítanunk, hogy a kézirat címlapján szereplő szerző, az 1817–1833 között munkácsi plébánosként működő Laurensik Keresztély nem kizárólag saját kútfőből készítette az egész szöveget, hanem rendelkezésére állt valamilyen – Bél vagy munkatársa által írt – leírás-kezdemény, amelynek maradványai a Laurensik-féle átdolgozásban is felbukkannak. Sáros vármegye leírása az egyik korai kéziratban szereplő, több ismeretlen kéz által írt számos kisebb-nagyobb megjegyzés azonosítása és közlése miatt okozott némi fejtörést, míg Ung vármegye ismertetésénél az jelentett

1 Az I–IV. köteteket ld. BÉL 2011, BÉL 2012, BÉL 2016, BÉL 2017. A teljes sorozat kötetbeosztását ld. BÉL 2011. 14–15.

2 A recenziókat ld. JURÍKOVA 2011, KOLLÁROVÁ 2011, STREŠNÁK 2011, ŠKOVIERA 2012, BOGÁR 2013, KINCSES 2013, MIHALIK 2013, MONOK 2013, TÓTH F. 2013a, TÓTH F. 2013b, LENGYEL 2014.

3 Ld. BÉL 2013, BÉL 2015.

4 Ld. BÉL–LAURENSIK 1985, BÉL 2014.

5 Ld. BÉL 1977, BÉL 2000.

problémát, hogy csupán egyetlen kézírata maradt ránk a műnek, így nem volt olyan „kontroll-szöveg” – tehát egy másik másolat –, amelynek segítségével az írnoki hibákat, elírásokat biztonsággal javítani tudtuk volna.

Ami a leírások tartalmát illeti, úgy gondoljuk, mind a négy ismertetés bőven tartogat értékes adatokat a kutatóknak. Bereg leírása – sajátos keletkezésének köszönhetően – részben 18. századi, részben 19. század eleji állapotokat rögzít: elég részletes Munkács és Beregszász bemutatása, és igen jól adatolt a tiszaháti városok és falvak ismertetése. Sáros leírása főleg a vármegyei nemesi családok igen részletes ismertetése miatt emlékezetes; emellett viszonylag nagy terjedelmű Bártfa és Eperjes ismertetése, bár e városokról Bél bizonyára jóval hosszabban és gondosabban írt volna, ha lett volna ideje jobban kidolgozni e szöveget. Ung vármegye leírásánál sokat számított a helyi birtokos, Pálóczi Horváth Ádám adatközlése, aki részletes információkkal szolgált a helyi népesség életmódjáról, illetve a régiót sújtó legkomolyabb problémákról, valamint a falvakról. Végül Zemplén vármegye leírását a szőlőművelés és a borászat tematikája uralja – köszönhetően Bél szorgos munkatársának, a magyarországi borokról több értekezést is író Matolai Jánosnak. Azon túl, hogy Matolai név szerint ismertette (és osztályozta!) az egyes települések szőlőit, avagy dűlőit, igen részletesen beszámolt a tokaji borvidék szőlőművelésének helyzetéről is: a helyiek nincstelenségéről, zsellér-sorsáról, valamint a borvidék tulajdonosi viszonyairól, amiből az derül ki, hogy a szőlők túlnyomó része főnemesek, városok, illetve vagyonosabb köznemesek birtokában volt.

Örömmel mondunk köszönetet ezen a helyen mindazoknak, akik segítettek munkánkat. Hálával tartozunk Szalai Katalinnak, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatójának, aki készségesen együttműködött velünk a kéziratok felkutatása, illetve digitalizálása során. Ugyancsak hálásak vagyunk kolléganőnknek, Fajt Anitának, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete tudományos segédmunkatársának, amiért segített nekünk a Bereg vármegye leírásában felbukkanó német szavak kiolvasásában. Köszönjük továbbá Nagy Kornél kollégánknak, az MTA BTK Történettudományi Intézete tudományos munkatársának a közreműködését, aki a tokaji borvidék egy-egy dűlőnévvel kapcsolatban igazított el minket. Emellett általában szeretnénk a köszönetünket kifejezni mindenkinek, aki a munkánk során tanácsával, észrevételeivel előmozdította a kutatásainkat.

Végül, minthogy a munka felénél tartunk, essék szó a közvetlen munkatársakról, akik az egyes kötetek kolofónjában szerepelnek ugyan, de mindeddig nem hangsúlyoztuk eléggé érdemeiket – noha nem kis részben az ő áldozatos és fegyelmezett munkájuknak köszönhető, hogy ezek a kötetek napvilágot láthattak. Elsőként kell említenem Benei Bernadettet és Jarmalov Rezsőt, két volt egyetemi tanítványomat, immár kiváló kollégáimat, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársait. Már a második kötet munkálataiban részt vettek, s azóta minden kötet elkészítésénél igen nagy részt vállalnak a szövegek átírása, gondozása, kollacionálása, illetve a mutatók készítése és a szerkesztés terén. Gózszy Zoltán, a PTE BTK Újkortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, kedves kollégánk szintén oszlopos tagja a csapatunknak: az első, második, negyedik és az ötödik kötet elkészítésében vállalt szerepet, ugyancsak a szövegek egy részének átírásával és gondozásával. Glück László, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, megbecsült és nagy tudású kollégánk az első és a második kötet elkészítésében vett részt. Egykori kedves oktatónk, Déri Balázs egyetemi tanár, az ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének tanszékvezetője – egyben kiváló Bél Mátyás-kutató és -fordító – a lektorálás fáradságos munkáját végzi már a kezdetektől: az ő éles szemének és felkészültségének köszönhető, hogy jóval kevesebb hibával és elütéssel jelennek meg a szövegek. Az első két kötetben feleségem, Varga Orsolya fordította angolra a bevezető tanulmányokat, majd e feladatot a harmadik kötettől Hideg János és Ráchel vették át – mindhárman nagyszerűen és megbízhatóan végezték, illetve végzik a munkájukat. Végül, de a legkevésbé sem utolsó sorban kell megemlítenünk Domokos Györgyöt, aki a kötetek tördelőjeként e sorok írójával együtt arra törekszik, hogy Bél Mátyás vármegyeleírásai olvasó- és felhasználóbarát formában, de egyúttal esztétikusan, és a szerző eredeti elképzeléseihez igazodva jelenjenek meg – magas színvonalú és lelkiismeretes munkája a sorozat alapzatát képezi.

Vállalkozásunk mottója továbbra is ugyanaz, mint Bél Mátyásé – *conamur tenues grandia*, vagyis „csekély mivoltunk ellenére nagy dolgoknak veselkedünk neki”.⁶ Az eltervezett út felét megtéve azonban már jóval magabiztosabban tekintünk a hátralévő öt kötet kiadása elé. Munkatársaimmal ugyanis – reményeink szerint – már kialakítottunk egy működő gyakorlatot arra, hogy miként lehet jó minőségben, és ésszerű időhatáron belül megjelentetni a *Notitia* vármegyeleírásait. A már nem is olyan távoli végeredmény Bél Mátyás fő művének, a 18. századi Magyarország nagy enciklopédiájának a teljes olvashatóvá és kutathatóvá tétele lesz, amely így nyitva áll majd – ha nem is a nagyközönség, de az egykori Hungária és a nagyvilág minden szaktudósa előtt, legyen az magyar, vagy bármely más nemzetiségű.

Székesfehérvárott, 2018. május 3-án

Tóth Gergely István

6 Ez a szentencia olvasható a Bél életében megjelent *Notitia*-kötetek címlapjain szereplő metszeten is, amelyen kis puttók küszködnek egy obeliszk felállításával. Ld. BÉL 1735-1749? I-IV. [címlapok]. A puttók helyzetét mélységesen átérezve, magunk is ezt a metszetképet helyeztük el sorozatunk köteteinek borítóján és címlapjain. Ld. BÉL 2011, BÉL 2012, BÉL 2016, BÉL 2017., illetve ld. a jelen kötet borítóját és címlapját. Még ld. TÓTH 2008. 443.

FOREWORD

The publication of the present, fifth volume marks the halfway point in our 10-volume text edition series. The goal of the series was to publish, in a critical edition, the county descriptions from the *Notitia* of Mátyás Bél (1684–1749), which have been preserved in manuscript form. The five volumes published to date contain 17 county descriptions — Árva and Trencsén in the first volume; Sopron, Vas, Zala and Veszprém in the second; Győr, Komárom and Esztergom in the third; Fejér, Tolna, Somogy and Baranya in the fourth; and Sáros, Zemplén, Ung and Bereg counties in the present volume.¹ The success, and hopefully the value, of our work are indicated by the positive reviews² and increasing number of references. Slovak colleagues — perhaps inspired by our text edition series — have undertaken to present the descriptions of the historic districts that now belong to Slovakia in a bilingual publication. In this latter series, the Latin text of the descriptions of Árva (Orava) and Terncsén (Trenčín) counties has been published on the basis of our editions, and with our co-operation.³

Volumes VI to X, covering 20 counties and the Jászkun districts, are yet to be published. Although this may appear to form the majority of the work, it is far from the case. The majority of these 20 counties were under Turkish occupation at the time, thus the description of these distant areas, which, on the one hand, were depopulated, and on the other hand were regarded almost as *terra incognita*, were — despite the best efforts of Bél and his associates — far shorter and poorer than the descriptions of the northern counties or the western Transdanubian counties. This is particularly true in the case of Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Temes and Zaránd counties, as well as the Jászkun districts. In addition, there were other counties that Bél could not describe fully for other reasons (geographical distance, lack of data collectors, etc.), including Borsod and Szatmár.

In the present volume, we publish the descriptions of four counties in what was formerly northern Hungary. Two of these, Bereg and Ung, already have a full Hungarian translation, thus the Hungarian professional audience may be more familiar with them. (The description of Ung County was translated by me and one of my colleagues, Bernadett Benei.)⁴ From the very extensive description of Zemplén County, only the description of the Bodroghöz region was published in 1977, followed by a complete Slovak translation in 2000,⁵ while the description of Sáros County has not been translated into any other language.

During the editing work, difficulties once again arose. For a long time we were under the impression that only a late copy of the Zemplén County description had survived. However, in the meantime it was discovered that not only this late copy is stored under shelf number “Hist. I. ffff” of the Cathedral Library of Esztergom, but also a clarification made in Bél’s day by János Matolai. However, the latter was not provided to us at the time (or was perhaps not in its proper place). Fortunately, we become aware of the existence of the other manuscript and were thus able to publish the description on the basis of this early, more reliable text. The description of Bereg County is unique in our series, as it has survived exclusively in the form of a 19th-century revision. However, in the introduction to the text we have hopefully provided convincing proof that the author on the title page of the manuscript, Keresztély Laurensik, who was a parish priest in Munkács between 1817 and 1833, was not the sole source of the whole text, but rather based it on some kind

1 Volumes I–IV see BÉL 2011, BÉL 2012, BÉL 2016, BÉL 2017. For the volumes of the entire series, see BÉL 2011. 14–15.

2 For the reviews, see JURÍKOVA 2011, KOLLÁROVÁ 2011, STREŠŇÁK 2011, ŠKOVIERA 2012, BOGÁR 2013, KINCSES 2013, MIHALIK 2013, MONOK 2013, TÓTH F. 2013a, TÓTH F. 2013b, LENGYEL 2014.

3 See BÉL 2013, BÉL 2015.

4 See BÉL–LAURENSIK 1985, BÉL 2014.

5 See BÉL 1977, BÉL 2000.

of initial description written by Bél or his associate, the remnants of which appear in Laurensik's revision. The description of Sáros County was particularly problematic in terms of the identification and publication of the many shorter and longer comments written by several unknown hands in one of the early manuscripts, while in the presentation of Ung County we were faced with the challenge of having only one surviving manuscript, meaning there was no "control text" — that is, a second copy — on the basis of which we could safely correct the copyist's mistakes and misspellings.

As far as the content of the descriptions is concerned, we consider that all four of the presentations contain valuable data for researchers. The description of Bereg — due to its particular origin — is a record of conditions partly in the 18th century, and partly in the early 19th century. The presentations of Munkács and Beregszász are relatively detailed, and the description of the towns and villages of Tiszahát is also very well documented. The description of Sáros is particularly memorable for the detailed description of the county's noble families, as well as for the relatively extensive descriptions of Bártfa (Bardejov) and Eperjes (Prešov). The descriptions of these towns would probably have been far longer and written with greater care if Bél had had time to further elaborate his text. The description of Ung County benefited from data provided by local landowner Ádám Pálóczi Horváth, who passed on a lot of information about the lifestyle of the local population, the most severe problems affecting the region, and the villages. Finally, the description of Zemplén County is dominated by the topic of vineyards and wines, owing to the intensive work carried out by Bél's diligent associate, János Matolai, who wrote several treatises on Hungarian wines. Besides naming (and classifying) the vineyards and wine slopes of certain settlements, he also describes in detail the conditions of vine cultivation in the Tokaj wine region: the poverty of the locals, their fate as serfs, and ownership relations in the wine region, from which it becomes clear that the vast majority of vineyards were owned by aristocrats, cities, or members of the lesser nobility.

We are delighted to express our gratitude here to all those who contributed to our work. We would like to thank Katalin Szalai, director of the Cathedral Library of Esztergom, for her enthusiastic co-operation in the research and digitization of the manuscripts. Our thanks go to our colleague, Anita Fajt, scientific associate at the Institute of Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences for helping us to decipher the German words that appear in the description of Bereg County. We are also grateful for the contribution of our colleague, Kornél Nagy, associate research fellow at the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, who provided us with information on the names of some of the wine slopes in the Tokaj wine region. In addition, we would like to express our gratitude to everyone who furthered our research through their advice and comments.

Finally, as we are now halfway through the work, we would like to mention our closest associates, who are listed in the colophons of the existing volumes, but whose merits we have not sufficiently emphasised to date — although the publication of these volumes owes a great deal to their selfless and disciplined contributions. First of all, I would like to mention Bernadett Benei and Rezső Jarmalov, two former university students of mine and now esteemed colleagues and scientific associates of the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences. They participated in the work on the second volume, and have made a huge contribution to the transcription, revision, collation, indexing and editing of the texts for every subsequent volume. My esteemed colleague Zoltán Gőzsy, professor and head of department at the Department of Modern History of the Faculty of Humanities of the University of Pécs, is another pillar of the team. He participated in the preparation of the first, second, fourth and fifth volumes, additionally transcribing and revising some of the texts. László Glück, research fellow at the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, another valued and highly skilled colleague, participated in the creation of the first and second volumes. My former tutor Balázs Déri, professor and head of the Department of Latin Language and Literature of ELTE — who is also an outstanding researcher and translator of Mátyás Bél — has been proofreading the texts from the very beginning: his keen eye and erudition have contributed to significantly reducing the errors and misprints in the published texts. In the first two volumes, my wife, Orsolya Varga, translated the introductory studies into English, and the task was taken over for the third and subsequent volumes by János and Rachel Hideg. All the translators can be commended for their excellent and reliable work. Last, but not least, mention must be made of György Domokos, who, as layout editor for the volumes,

shares my commitment to publish Mátyás Bél's county descriptions in a reader-friendly and user-friendly form that is, at the same time, aesthetically attractive, in keeping with the author's original concept. His conscientious work forms the foundation of the series.

The motto of our undertaking remains identical to that of Mátyás Bél: *conamur tenues grandia* — that is, “despite our smallness, we undertake to do great things”.⁶ Nevertheless, having completed half of the planned journey, we now have even greater confidence about the remaining five volumes. Along with my colleagues, we hope that we have developed an efficient method for the high-quality publication of the *Notitia*'s county descriptions within a reasonable timeframe. The end result, in the not-so-distant future, will be to make Mátyás Bél's main work, his great encyclopaedia of Hungary in the 18th century, readable, researchable and accessible — not so much to the general public, but rather to experts from the former Hungaria and elsewhere in the world, whether Hungarian or of other nationalities.

Székesfehérvár, May 3, 2018

Gergely István Tóth

6 This maxim can be read in the etching on the cover pages of the *Notitia* volumes published during Bél's lifetime, in which small cherubs struggle to erect an obelisk. See BÉL 1735–1749? I–IV [title pages]. Out of fellow feeling for the cherubs, we have placed the same etching on the cover and title page of our series. See BÉL 2011, BÉL 2012, BÉL 2016, BÉL 2017. See the cover and title page of the present volume. See also TÓTH 2008. 443.

RÖVIDÍTÉSEK ∞ ABBREVIATIONS

1. A szövegkritikai és tárgyi jegyzetekben előforduló rövidítések

Abbreviations in the text-critical and explanatory notes

add. *addit, additum, addidi*

cf. *confer*

corr. *correxī, correctum*

del. *delevi, deletum*

etc. *et cetera*

f. *folium*

ff. *folia*

insert. *insertum*

l. c. *loco citato*

lin. *linea*

ms. *manuscriptum*

mss. *manuscripta*

nr. *numero*

om. *omisit*

p. *pagina*

pp. *paginae*

sec. *secundum*

sq. *sequens*

sqq. *sequentes, sequentia*

suppl. *supplevi*

transl. *translatum*

2. Intézmények rövidítései

Abbreviations of Institutes

EFK	Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom <i>Cathedral Library of Esztergom</i>
LK	Líceumi Könyvtár, Pozsony/Bratislava <i>Lyceum Library, Bratislava</i>
MNL BAZML	Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc <i>National Archives of Hungary, Borsod-Abaúj-Zemplén County Archives, Miskolc</i>
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest <i>National Archives of Hungary, Budapest</i>
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest <i>National Széchényi Library, Budapest</i>
RL	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest <i>Ráday Archives of the Danubian Reformed Church District, Budapest</i>

MATTHIAS BELIUS:
COMITATUS SAROSIENSIS

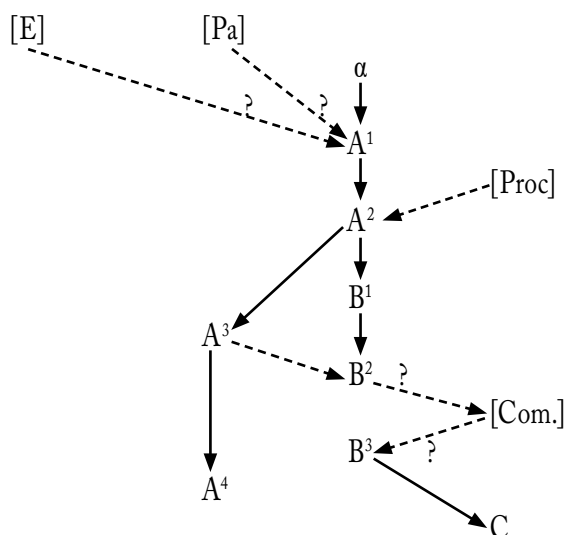
TEXTUM RECENSUERUNT
NOTISQUE INSTRUXERUNT

BERNADETT BENEI
GREGORIUS STEPHANUS TÓTH

PRAEFATUS EST
GREGORIUS STEPHANUS TÓTH

BEVEZETÉS

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél hagyatékában fennmaradt egy rövid ismertetés a vármegyéről, amelyet minden bizonytalansággal valamelyik (sárosi) diákja – vagy volt diákja, ismerőse – készített ([E]). A leírás a tudós szempontjai, tagolása szerint lett összeállítva. A jelenség nem egyedi. Hogy csak egy példát említsünk, Nyitra vármegye leírásának kéziratosaiban szintén fennmaradt két hasonló terjedelmű és színvonalú szöveg, amelyek nyilvánvalóan ugyancsak Bélnél megkérve készültek (ezeket Bélnél személyesen is javította, bővítette).¹ E kezdetleges leírások tehát – ha feltételezésünk helyes – jól példázzák Bélnél egyik adatgyűjtési módszerét, vagyis az adott vármegyéből származó diákok, ismerősök bevonását a munkába. Bélnél emellett valószínűleg felhasznált – vagy legalábbis fel kívánta használni – Parschitius Kristófnak a kéziratosaiban országleíró művét, amelyből Sáros vármegye leírását kimásoltatta ([Pa]).

Az egyetlen biztosan beazonosítható segítő társ a leírás készítése idején Eperjesen tanító Dobai Székely Sámuel, aki terjedelmes jegyzetet állított össze a vármegye nemes családjairól, illetve al- és főispánjairól ([Proc]). Nagyon valószínű továbbá, hogy az A kéziratban fennmaradt töredék is ő készítette, amely részben a mondott jegyzetre támaszkodik. E töredékben egy fejezet a „§. XV.” jelzéssel indul, vagyis a csonkán ránk maradt szöveg legalább ennyi fejezetből állt. Eszerint Dobai Székely egy igen hosszú leírást készíthetett a vármegyéről (amennyiben ő a töredék szerzője), amelyet aztán Bélnél felhasznált és részben beépített a leírásába (ld. A). Megjegyzendő, hogy Dobai Székely ilyen nagy mértékű segítségére máshol is van példa: 1732-ben egy levelében ő maga írja Bélnél, hogy a tudós számára már 12 „árkust” teleírt Zemplén vármegyéről.²

A fentiekben nem ejtettünk szót két másik kéziratról, mivel nem kerültek felhasználásra. Ezek közül az egyik egy II. Mátyás által Sáros vármegye számára kibocsátott oklevél másolata; a másik pedig Sáros vármegye, illetve a mako-

1 Ld. EFK Hist. I. qq.

2 Ld. Dobai Székely Sámuel levelét Bélnél Mátyásnak. Girált, 1732. júl. 9. In: BÉL 1993. nr. 456.

vicai uradalom falvainak felsorolását tartalmazza.³ Ezek az iratok is az adatgyűjtés részei lehettek, különösen a második, amelyre azért kell nagyobb figyelmet szentelnünk, mert több más adalék is megtalálható a makovikai uradalommal kapcsolatban Sáros vármegye kéziratai között. Ilyen az **A** kéziratban lévő, a makovikai uradalomról írt megjegyzések (**A** pp. 73–74.), amelyeket egy idegen kéz írt, s utólag lett betoldva a kéziratba. De találunk utalást az uradalomra később, az **A** kézirathoz csatolt, fentebb említett töredékben is a 89. oldalon; ezenfelül az uradalom (részleges) birtokosáról, az 1720-tól főispán Szirmay Tamásról, illetve annak családfájáról is van egy hosszabb leírás a 95. oldal után egy betoldott levélen. Feltehető, hogy Bél személyesen a főispántól, vagy környezetétől kapta ezeket az információkat. Itt megint felmerül Dobai Székely, mint adatközlő neve, aki előbb említett levele tanúsága szerint 1732 júliusában Girálton, Szirmay Tamás székhelyén tartózkodott,⁴ 1741-ben a főispán gyalogezredébe állt be katonának, majd ő írt gyászbeszédet hozzá 1743-ban.⁵ Valószínű tehát, hogy ő volt az, aki adatokat gyűjtött a Szirmayakról, amit erősít az is, hogy – amint azt fentebb említettük – az **A** kézirathoz csatolt és valószínűleg hozzá köthető töredékben szintén bőségesen szó esik Szirmay Tamásról és a makovikai uradalomról.

Amint az a kéziratok vizsgálatából megállapítható, a leírás első általunk ismert kézírata 1732 júniusában készült el (**A**). Készítője Matolai János, Bél állandó és fizetett segítőtársa.⁶ Valószínű azonban, hogy létezett egy korábbi, Bél által írt kezdemény is, és Matolai ezt bővítette ki az újonnan készített adatokkal.⁷ Az **A** kéziratot aztán Bél és egy ismeretlen személy javította (**A**²), valamint látta két másik ismeretlen személy is, akik megjegyzéseiket, javításukat a kézirat margójára írták (**A**³, **A**⁴). Bél és az egyik ismeretlen személy által javított változatról (**A**²) készült egy újabb tisztázat, amelyben aztán az **A** kézirat másik ismeretlen lektora által készített megjegyzéseket (**A**³) részben a behelyezett üres lapokon pótolták, részben eleve beleírták a kéziratba (**B**²). Minden bizonnyal ezt a kéziratot (**B**) küldte el Bél 1736. augusztus 13-án a Helytartótanácsnak, hogy az továbbítsa ellenőrzésre a vármegyének. A vármegye (a családfán: [**Com**]) 1737. február 5-én javítás nélkül visszaküldte a kéziratot, de levelében megjegyezte, hogy egy magánszemély írt megjegyzést a margóra (ez jó eséllyel megfeleltethető a **B** kézirat egyik kiegészítésének). Emellett elszórtan látható még néhány kisebb javítás is a szövegben (**B**³). Megjegyzendő, hogy a második ismeretlen személy valamikor 1738 után javította az **A** kéziratot (**A**⁴), az ő javításait azonban már nem vezették át a **B** példányba. Így a **B** példányt kell tekintenünk a hitelesebb, a szerző szándékához közelebb álló példánynak, mivel nem igazolható, hogy Bél az **A** szöveg utolsó korrektorának a javításait (**A**⁴) elfogadta.

A vármegyének küldött példányról (**B**) Gyurikovits György a 19. sz. első felében másolatot készített (**C**).

III. A kéziratok ismertetése

[E]

1: EFK Hist. I. kkkk/15. 526–563.

2: *Expectatio* [! *Explicatio*?] *Comitatus Sarosiensis*.

3: 38 pp. 210×165 mm.

4: Sáros vármegye leírása ismeretlen szerzőtől, Bél Mátyás elvei szerint.

5: Ismeretlen kéz írása. Feltehetően Bél valamelyik munkatársa (diákja) állította össze Bél kérésére és útmutatása alapján. Erre utal a tematika (természetföldrajz, családok, városok, falvak), s természetesen az a tény, hogy a kézirat Bél

3 EFK Adm. XIII. t. 1–2. Az iratokra még ld. SZELESTEI 1984 nr. 119–120.

4 Ld. a 28. jegyzetet.

5 Ld. SZINNYEI 1891–1914. *Székely Sámuel (Dobai)*.

6 Személyére ld. TÓTH 2007. I. 74–86.

7 Még ld. az **A** kézirat ismertetését.

Mátyás hagyatékában maradt fenn. De a szöveg függeléke is egyértelműen erre enged következtetni, az ugyanis a Sáros vármegyei lakosok „szokásait” ismerteti (*Appendix de incolarum moribus*, pp. 554–563.), amely Bél leírásaiban is állandó elem. Úgy tűnik, Bél nem használta fel ezt a küldeményt, vagy csak igen kis mértékben merített belőle.

6: A szerző említést tesz az 1715-ös tarcai árvízről,⁸ de ennél a kézirat bizonyosan későbbi; az 1720-as évek elején keletkezhetett.

[Pa]

1: EFK Hist. I. kkkk/15. pp. 564–574.

2: **Comitatus Sarosiensis.**

3: 11 pp. [csonka] 210×165 mm.

4: Sáros vármegye leírása, Parschitius Kristóf (1643 k.–1713) selmecbányai iskolamester *Comitatus Regni Hungariae...* c. kéziratos művéből kimásolva.⁹ Az itt tárgyalt kimásolt rész csonka.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Nehezen bizonyítható, hogy Bél felhasználta volna Sáros vármegye leírásánál Parschitius szövegét, bár a nyilvánvaló egyezések miatt – amelyek azonban túlságosan általánosak – ez nem zárható ki.

6: 1718 után (l. fent).

[Proc]

1: EFK Hist. I. kkkk/15. pp. 575–601. 195×82 mm.

2: **In processu Tahyano praedia sunt...**

3: 17 pp. 210×165 mm.

4: Adatok Sáros vármegye járásainak településeiről (pp. 575–578.), Sáros vármegye nemes családjairól (pp. 579–590.), valamint al- és főispánjairól (pp. 591–601.). Az utóbbi címe: *Series Vice-Comitum in Inchyto Comitatu de Saáros. Anno 1726.*¹⁰

5: Egy kéz által készített piszkozat. Szelestei N. László szerint a megjegyzések készítője Dobai Székely Sámuel, Bél szorgalmas segítőtársa.¹¹ Feltevése helytálló, mivel a kézírás nagy valószínűséggel azonos Dobai Székelyével, aki egyébként máskor is összeállított fő- és alispánokról listákat Bélnek, így pl. 1731. december 13-án kelt levelében.¹² Ráadásul e levelében szintén sorol fel sárosi alispánokat, de csak hetet; feltehetőleg kiegészítette a korábban elkészített listát, ugyanis csak olyanokat sorol fel, amelyek a listán nem, vagy az adott évben nem szerepelnek.¹³

6: Ahogy az a fő- és alispánok listájának címéből kitetszik, a lista készítését 1726-ban kezdte el, de 1727-ig sorolja fel az alispánokat (p. 598.). Eszerint a kézirat 1726–1727-ben készült.

a

Ld. az **A** kézirat ismertetését!

8 [E] p. 550.

9 Ld. PARSCHITIUS 1702. pp. 278–286. Parschitius művére és Bél általi felhasználására még ld. TÓTH 2006² 37; TÓTH 2007. I. 36–37.

10 Ld. [Proc] p. 591. A főispánok felsorolásának, amely a 601. oldalon van, nincs külön címe.

11 Ld. SZELESTEI 1984. nr. 276.

12 BÉL 1993. nr. 432.

13 Uo. p. 245., ill. [Proc.] pp. 591–601., különösen 592–595.

A

1: EFK Hist. I. ss.

2: *Commentatio in Inclytum Comitatum Sarosiensem. A. D. MDCCXXXII. mense Junio.*

3: 97 pp. 335×215 mm.

4: Sáros vármegye leírása.

5: Matolai János kézírása, és feltehetően nagyrészt az ő munkája is. Ezt bizonyítja a ductus azonossága mellett a jellegzetes cím is, amelyet Matolai gyakran használt (Bél soha).¹⁴ Bizonyos részek ugyanakkor Bél finom stílusát, történetírói éleslátását tükrözik.¹⁵ Így elképzelhető, hogy volt egy Bél által írt kezdemény, amelyben kidolgozta Bártfa és Eperjes, esetleg Kisszeben történetét (a családfán: *a*), majd e szöveget Matolai kibővítette az időközben érkezett adatgyűjtés segítségével egy teljes vármegyeleírásá.

A kéziratban Bél Mátyás és más kezek javításai, kiegészítései láthatók. Több, később betoldott levél is van a példányban. Ilyen a Péchy családról írt szöveg (pp. 59–60.), a makovicai uradalomról írt megjegyzések (pp. 73–74.), valamint a szöveg végén egy bizonytalan rendeltetésű és eredetű töredék, amelynek készítője felhasználta az előbb említett küldeményben **[Proc]** található fő- és alispán-listát, valamint a nemesi családok felsorolását is (pp. 88–97.). Emellett röviden ír a makovicai uradalomról, annak uráról, Szirmay Tamásról, illetve a neki címzett oklevélről is. A töredéket Bél egyik gyakori másolója készítette. Valószínű, hogy a jegyzetek **[Proc]**, illetve az arra épülő szövegtöredék eredetijének készítője egyazon személy, vagyis Dobai Székely Sámuel, hiszen ő volt Szirmay Tamás környezetében.¹⁶ Fontos megjegyezni emellett, hogy a töredék legalább 15 fejezetből állt, ugyanis a 89. oldalon a 15. fejezet kezdődik el. Nem valószínű azonban, hogy a vármegyeleírás egyik (kései) példányának a töredéke (s annak valamelyik részében a 15. fejezet) lenne, ugyanis a meglévő példányok alapján ez a szöveg sehova sem illeszthető be. Inkább egy küldemény lehetett Bél számára, aki írnokával letisztáztatta azt, majd az értékesebb részt, tehát a fő- és alispánok listáját kiemelte belőle (vagy eleve csak ezt a részt tisztáztatta le), és későbbi felhasználás végett a szöveg végére helyezte.¹⁷ Emellett részben már az **A** kéziratban is felhasználta a benne írtakat Makovica váránál.¹⁸

Bél (pp. 1–3. etc.) és egy másik kéz (pp. 84–86.) javításai (**A**²) bekerültek a soron következő kézirat (**B**) alapszövegébe.¹⁹ Egy másik kéz kiegészítései (l. pp. 7, 8, 11–13, 15, 16. etc.) Sáros vármegyei birtokosra utalnak, legalábbis ezt mutatja helyismerete, s a vármegyei nemesi családokról szóló hosszú kiegészítései (pp. 20–25.). A javításokkal kiegészített

14 Ld. Tóth 2007. I. 78.

15 Ld. például Bártfa leírásában: „Ceteroquin, dubito, annon antiquiorem esse Bartffam oporteat, quam ut ad CAROLI I. aetatem, hoc est, ann. MCCCXXIV. referri possit; quod tamen a recente scriptore fieri^{a)} video. Istud extra dubietatem, urbis incolae, positum volunt, primum fuisse Carolum, qui urbem, levi munitam opere, robustiorem effecerit.” Ld. **A** p. 28. Kiadásunkban ld. 57. Hasonlóan választékos az alábbi mondat: „Cum Sigismundus, Hungariae rex, Poloniae ex pacto sibi adtributam, in suam potestatem vindicare, factis semel, iterumque impressionibus, conniteretur, Bartffam multum inde adflictam fuisse, ex Cromero,^{b)} rerum Polonicarum non indiligenti scriptore, colligas.” Uo. 33. Kiadásunkban ld. 60. Ez utóbbi részletben különlegesen jellemző Cromer „minősítése” – Bél a *Notitia* más fejezeteiben is gyakran ír az általa idézett történetírókról egy-két szavas véleményt. Így lesz Lazius nála „strenuus alioquin coniectator” (Bél 2017. 50.), Tubero „auctor omnino luculentus” (uo. 210.) stb.

16 Ld. uo. 87–90.

17 Bél a lista végén egyébként annak folytatására szólította fel – nyilván a szöveg átnézőit: „Continuentur”. Ld. **A** p. 95.

18 A töredék készítője így ír: „Dominium Makovicza in florenti statu constitutum Oppida Zboro et Kurima; insuper centum Possessiones seu Villas ab Arce Makovicza dependentes numerabat, quarum plurium hodie nec vestigia supersunt, solis praediorum nominibus superexistentibus.” Ld. **A** p. 89. Bél ezt így fogalmazza át: „Cum in flore fuisset [sc. Makovicza], possidebat oppida duo, pagos centum, quorum tamen ne vestigia quidem amplius notari possunt.” **A** p. 75.

19 Ld. **A** p. 1., **B** p. 1.

szövegállapotot jelöltük **A**³ jellel. E kiegészítések akkor kerülhettek be az **A** szövegbe, amikor a **B** kézirat már elkészült: ugyanis a **B** készítője utólag betoldott lapokon másolta be ezeket.²⁰

Végül egy harmadik, idegen kéz is kiegészítéseket írt a szövegbe (ezt jelöltük **A**⁴ jellel). Ezek a jegyzetek is jó helyismeretre vallanak, de még fontosabb, hogy meglehetősen későiek, mivel az egyik jegyzet arra mutat, hogy 1738 után készültek.²¹ Ezek a kiegészítések nem kerültek be a **B** szövegébe, utólagos pótlás formájában sem.

6: Maga az alapszöveg – mint a címben olvasható – 1732 júniusában készült; Bél és egy másik kéz javításai (**A**²) ezek után, de még 1736 előtt, amikor az ezen alapuló **B** szöveget a Helytartótanácsra küldte; a két további idegen kéz javításai közül az egyik (**A**³) valószínűleg később, az 1736 után, a másiké pedig 1738 után.

B

1: EFK Hist. I. tt.

2: Comitatus Sarosiensis.

3: 187 pp. (minden második levél üres, gyakran újabb bekötött üres levelek), 335×215 mm.

4: Sáros vármegye leírása.

5: Tisztázat, további javításokkal. Mint említettük, az **A** kézirat alapján készült, tartalmazza annak utólagos, Bél és egy másik kéz által eszközölt javításait, kiegészítéseit (**A**²), de egy másik kéz javításait (**A**³) csak pótlólag írta bele a másoló (**B**²). Van emellett egy idegen kézzel írt, nagyobb terjedelmű pótlás az 52. lap margóján, illetve néhány kisebb javítás, módosítás (pp. 7, 10, 18, 56, 60, 105, 130.). Ez utóbbi javításokkal kiegészült szövegállapotot jelöltük **B**³ jellel.

Bél 1736. aug. 13-án küldte el Sáros vármegye leírását a Helytartótanácsnak, hogy a hivatal továbbküldje azt ellenőrzésre a vármegyének.²² A vármegye 1737. február 5-én küldte vissza a leírást; a hozzá mellékelte levélben azt írja, hogy a leírás átvizsgálása sok időt igényel, ami nekik nincs, továbbá birtokviszonyokról lévén szó benne, ezeket ellenőrizni kellene a birtokosoknál lévő okiratok segítségével, ez ellen azonban a birtokosok tiltakoznak. Ezért a leírást javítás nélkül visszaküldi; mint írja, egyetlen megjegyzés van a lapszélre írva, de azt egy magánember írta.²³

Valószínű, hogy az itt tárgyalt **B** példány volt a vármegyének küldött változat. Ezt igazolja kora – az **A** iratnál későbbi, tehát 1732 júniusa utáni –, valamint az, hogy nyilvánvalóan revízióra szánták, hiszen akkurátus, szép kézírással készült. Szintén e mellett szól, hogy az egyetlen jelentősebb javítás benne a mondott kiegészítés az 52. lap margóján: vélhetőleg a vármegye is erre utalt levelében. Végül megemlítendő még, hogy a Helytartótanácsnak szóló levél²⁴ másolója ugyanaz volt, mint aki a **B** példányt letisztázta.

6: Amennyiben feltételezésünk helyes, a kézirat a vármegyének való elküldés (1736. aug. 13.) előtt készült, de mindenképpen 1732 júniusa, vagyis az **A** kézirat elkészülte után. A benne levő javítások ennél későbbiek.

C

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3783.

2: Descriptio Comitatus Sarosiensis per Mathiam Belium adornata.

3: 42 ff. 380×240 mm.

²⁰ Ld. pl. a 7. lapon olvasható megjegyzését („ad rudera arcis Kőszegh...”), amelyet a másoló a **B** szövegben egy utólag behelyezett üres lapra írt át (**B** p. 18.).

²¹ Girált falunál a következő betoldást írja: „[castellum] anno 1619 positum per Stephanum Semsey. Aliud castellum longe elegantius posuit anno 1738 Thomas Szirmay quod et amplum et cultum et amoenum.” **B** p. 85.

²² Ld. MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95. ff. 104–105. Közölve: BÉL 1993. nr. 628.

²³ A levelet ld. MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95. nr. 33. 25. A levelet közöltük korábbi cikkünkben. Ld. TÓTH 2006² 48. A levélre bővebben ld. uo. 38–41.

²⁴ Ld. a 15. jegyzetet.

4: Sáros vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata az előző példányról (B).²⁵

6: 19. sz. első fele.

IV. A vármegyeleírás rövid ismertetése és a szövegkiadás elvei

Sáros vármegye leírása teljes és szabályos mű (a B kézirat alapján ismertetjük). Figyelemreméltó viszont rögtön a szöveg elején az általános rész „természetföldrajzi tagozatának” rendhagyó címe: *Membrum I. physico-chorologicum* („természetföldrajzi-helyrajzi tagozat”) noha egyéb leírásokban egyszerűen *Membrum physicum* áll. Egyébként a címbővítménynek nincs különösebb oka, a tematika megfelel más leírásokénak. Az első fejezet (p. 2.) a vármegye nevének etimológiáját és határait tartalmazza, a második pedig a hegyeket és hegységeket (pp. 2–7),²⁶ szám szerint kilencet. Főként az adott hegy elhelyezkedését írja le, de egyebeket is közöl, így pl. hogy a Branyiszközi-szorosban gyakran történtek rablótámadások, különösen a „polgárháborúk” idején (p. 3.). A Kárpátok leírásánál pedig figyelmeztet: a Kárpátoknak a Lengyelországgal határos részét egészen Erdélyig „Beszkéd”-nek hívják (uo.). Érdekes és szokatlan tematikát nyújt az ezutáni fejezet (tévesen 4-es sorszámmal), ahol a völgyeket sorolja fel Bél (pp. 7–15.). Római számmal jelöli őket, s alattuk arab számmal azokat a völgyeket, melyek e nagyobb völgybe „torkollanak”. Így 21 völgyet vesz számba. Ezután az 5. fejezetben a vármegye kilenc folyóját tárgyalja (pp. 15–23.). A 6. fejezetben a savanyúvizekkel foglalkozik a szerző, 13 ilyen említ (pp. 23–27.). Mindegyiknél leírja a forrásvíz ízét, illetve jelzi, ha valamelyiket fürdésre is használják. Emellett az első kettőnél (eperjesi forrás avagy Borkút, ill. gonoszkúti forrás) az árukat is megadja: mint írja, az eperjesinek korsóját egy krajcárért adják el,²⁷ míg a gonoszkútinak három iccét egy polturaért.²⁸ A hetedik fejezet a vidék egészséges levegőjéről (p. 27.), a nyolcadik a mezőgazdaságról, vagyis inkább annak szűkösségéről szól (pp. 27–34.).²⁹ Mint írja, még leginkább a len terem meg, emellett sok káposztát, konyhakerti növényt természetnek, és sok a szilvafa is. Az állattenyésztésről szólva (8. fejezet) Bél megjegyzi, hogy a szarvasmarha- és lótenyésztés csekély, annál több a juh, főleg a cseh fajta (p. 34.). A vadon élő állatok felsorolása után (9. fejezet, pp. 34–35.), a 10. fejezetben (p. 35.) a halászatról annyit ír, hogy nem sok lehetőség van rá, de érdekességként (utólagos jegyzetben a 36. oldalon) szerepel, hogy a Poprád folyóban tavasszal vannak lazacok és angolnák, melyek a Balti-tengerből jönnek. Végül a 11. fejezetben a bányászatról ír, melynek azonban csak a „nyomait” lehet felfedezni Bártfa és a Steinberg nevű hegy környékén. Hozzáteszi viszont, hogy aranyat is rejt a sárosi föld, mivel 1724-ben egy paraszt szántás közben talált egy aranyrögöt a hertneki birtokon (p. 35.).

A politikai tagozatban (pp. 37–60.) az 1. fejezet, mint mindig, a vármegye korábbi lakóiról, illetve történetéről szól (pp. 38–39.). Ebben az első fejezetben Bél nem említi a magyarokat, csak a szlávokat és németeket, s a 2. fejezetben (pp. 39–47.) is azt írja, hogy a magyarokat csak a nemesek képviselik Sárosban (p. 39.). Ezt azonban cáfolja a másoló által átvett bejegyzés, amelyet az A szöveg „lektora” írt (l. A p. 16.), és amely szerint itt igenis megtelepedtek a régi magyarok, amit számos magyar eredetű helynév bizonyít (B p. 42.).³⁰ Bél a magyar nemesekről egyébként azt írja, hogy nyelvük szükségképpen kevert egy kissé (p. 39.). A szászokról, vagyis németekről nem ír semmi érdemlegeset Bél a toposzokon

25 Gyurikovits feljegyzése: „Descriptio Cottus Sárosiensis, manuscriptum compactum per Matthiam Belium revisum, conservatur in Bibliotheca Primatiali sub signo »Beliana I. tt.«” Ld. C f. iv. Ez egyezik a B példány jelzetével (ld. ott).

26 Hangsúlyoznunk kell, hogy a B kéziratba egy-egy levél közé üres leveleket helyeztek el – amelyekre csak ritkán írtak néhány megjegyzést –, ám a kézirat egykorú oldalszámozása ezeket is beszámozta. Ez okozza a látszólagos hiányokat is ismertetésünkben, amikor is első pillantásra oldalak maradnak ki abból, noha csak arról van szó, hogy a közbekötött üres leveleket ugrottuk át.

27 „...distinctisque urceis, singulos numos, vel crucigeros imporat [sc. fons Eperiesiensis]” B p. 23. Kiadásunkban ld. 46.

28 „Venduntur autem Eperiesini ternae mediae polturis singulis.” B p. 23. Kiadásunkban ld. 46.

29 A 28–33. oldalak üresek, csak két kisebb megjegyzés található rajtuk.

30 Ld. e kötetben a 51. oldalon a 2. jegyzetet.

kívül (szorgalom, takaros ruházat, gyerekek gondos nevelése), bár megemlíti „Ceres italát”, vagyis a sört, ami bőven van nekik (pp. 39., 46.). A szlovákokról (*Slavi*) már több mondanivalója van, így megjegyzi, hogy nyelvük keveredik a lengyelrel és ruténnel, s tagadhatatlan elfogultsággal dicséri szálas termetüket, szorgalmukat, munkabírásukat (p. 46.). A ruténeknek ismét csak a más vármegyeleírásokból (Ung, Zemplén, Máramaros) már ismert közhelyek jutnak, ezek szerint műveletlenek és sokan haramiáknak állnak közülük (pp. 46–47.). A 3. fejezetben a vármegye nemes családjai kerülnek sorra (pp. 47–60.), amelyekről Bél sokkal többet ír, mint más vármegyeleírásokban: közli eredetüket, néha említi, mikor „virágoztak”, ám birtokaikat csak ritkán közli. A fejezet végén külön felsorolja az e vármegyében kihalt családokat is. A politikai tagozatot a vármegye irányításáról és a főispánokról szóló rövid fejezet zárja (p. 60.).

A különleges rész a Sárosi, avagy Nyugati járással kezdődik (pp. 61–117.), illetve az ott lévő szabad királyi várossal, Bártfával (pp. 61–80.). Az első fejezetben (pp. 61–65.) a város nevének eredetével, alapításának kérdésével foglalkozik: leírja az alapító, Ruman rablóvezér (mások szerint „római polgár”, vagyis *Romanus civis*, innen jönne a neve) történetét, aki jobb útra térve Romulus módjára várost hozott létre, s akinek a szobra Bél elmondása szerint a főtéren áll.³¹ A 2. fejezetben a város elhelyezkedése, épületei kerülnek sorra (pp. 65–69.). Bél a belvárosra nem sok szót veszteget; valamivel többet ír a templomról, illetve a pincékről, melyben, mint írja, még az ő korában is voltak gerendák Ruman korából. Ezután a város jogi helyzetét, vagyis a tárnoki város fogalmát járja körül, idézve Werbőczyt. A harmadik fejezetben a lakosságra tér át (69–72.), mely, mint írja, korábban teljesen német volt, most viszont szlovákok és németek lakják vegyesen. Bél szerint a németeké minden hatalom a városban, ezért jobban vigyáznak hagyományaikra, de a városi tanács tagok fekete ruházata már a múlté. Bél említi Bártfa iskolájának hajdani hírnevét és a nyomdát, amelynek ragyogása azonban szintén elhalványult – írja. A lakosok elfoglaltságaival kapcsolatban (4. fejezet) megjegyzi, sokan tokaji borral kereskednek (Lengyelország felé), valamint a vászonszövet készítése is régóta meghonosodott a városban, sőt, a Lengyelországból hozott lenre árumegállító joguk volt, amit aztán finom gyolcsvászonná dolgoztak át, és nagy haszonnal árusították; ennek kapcsán említi a város heti- és éves vásárait (pp. 72–73.). Az 5. fejezetben már a várost ért sorscsapások, mint a városoknál állandó tematikus rész szerepel, kezdve a Zsigmond alatti lengyel háborúktól egészen Thökölyig (pp. 73–80.).

A következő város Kisszeben (Szeben, *Cibinium*), melynek leírása egy szép eredetmonda elbeszélésével kezdődik (pp. 80–88.). Bél remek stílusban adja elő a történetet, amely szerint IV. Béla még herceg korában elraboltatta Gergely és Bodó nevű szolgálóival Tarkőről a Tarczay család szépséges lányát, Szabinát, majd a találkozás helyén várost emeltetett, s feleségéről nevezte el (Szabina – Szeben); továbbá a két szolgának adott falvakból lett a Kisszeben melletti Bodonlaka és Gergelylaka.³² A második fejezetben Bél a város korabeli állapotát, „alkalmatosságait” írja le (pp. 88–89.): röviden szemlélteti annak fekvését, épületeit, és lakosságát. Az utóbbiakról azt írja, hogy a polgárok eredetileg németek voltak, de most már a szlovákok csaknem többen vannak.³³ Mint megjegyzi, a város földjén gazdagon terem az alma, szilva, de sáfránnyal is próbálkoztak, sikertelenül. Végül a 3–4. fejezetben a várost ért sorscsapásokra, vagyis a Szebent sújtó háborús eseményekre tér ki a szerző (pp. 89–100.). Főként Istvánffy-t használja, de a Thököly-felkelés alatti eseményekről részletesebb információi is vannak, így Thököly egyik vezérének, Szalánczynak a városban tartott 1682-es kényszersorozásáról és a város későbbi császári orstromáról (p. 97.).

A két szabad királyi város leírása után Sáros mezőváros rövidke bemutatása következik (p. 100.). Bél sajnos nem tud semmi lényegeset mondani a településről, kivéve azt, hogy II. Rákóczi Ferenc, Sáros egykori birtokosa megengedte a posztókészítőknek, hogy egy teljesen új utcát hozzanak létre mesterségük gyakorlása céljából. Ezt követően Bél a várakat veszi sorra, közülük elsőként Sáros várát (pp. 100–104.). Közül egy legendás történetet, mely szerint 13 vármegye

31 Kérdés, hogy ez a legendás személy azonosítható-e azzal a római (!) származású, és Károly Róbert kíséretébe tartozó Lőrincsel, aki egy 1320-ban kelt, Bártfa számára kiállított kiváltságlevélben a családja és a maga számára különleges kiváltságokat kapott a városban. Vö. TÓTH 1909–1912. III. 337–338.

32 Tóth Sándor is említi egy hasonló eredetmondát Kisszebennel kapcsolatban. Ld. Tóth 1909–1912. III. 346–347.

33 „Iam et Slavi intersunt civibus, atque hi Germanis fere numerosiores.” B p. 89. (Kiadásunkban ld. a 64. oldalon.)

költségén épült volna az erősség, s ezért van 13 bástyája. Bél ezután a történetíróknál felbukkanó említéseket veszi sorra és szerkeszti egybe, majd megjegyzi, hogy a várat már 1680-ban lerombolták. Bél emellett a szintén romokban heverő Bodóvárról és Újvárról³⁴ ír, IV. Béla király két legendás szolgáját, Bodót és Gergelyt említve első birtokosokként (p. 105.). Bél ezután 36 falvat sorol fel ebben a járásban, birtokosok, birtokok szerint felosztva (pp. 105–117.).³⁵ A falvak leírása nem túl részletező, de Bél legtöbbször említi a falu lakosságának nemzetiségét is. A Hertnekyek birtokánál Bél ezt a megjegyzést teszi: „Videantur reliqui vici in notitia” (p. 116.). Itt a „notitia” alatt feltehetőleg azt a jegyzéket kell érteni, amely az a **A** kézirat 88. oldalán kezdődik, s ahol a Bél által felsorolt 3 falun kívül még 6 található, mint a Hertnekyek birtoka.

Az Északi járás (pp. 117–137.) mezővárosai közül Bél elsőként Héthárrsal foglalkozik, ahol megemlíti a város vásárnapjait, valamint, hogy lakosai főként németek, akik földesuraiknak adóval váltják ki a robotmunkát, és saját bírójuk van (p. 120.). Berzevice lakosait szlovákoknak mondja, akik gyenge minőségű termőföldjük miatt kézművességgel, kereskedelemmel foglalkoznak (pp. 120–121.). Palocsáról azt írja, hogy már falunak is alig mondható, lakosai pedig szlovákok, akiknek nyelvezete durva (p. 121.). A járás várainak sorát Palocsa nyitja meg, amelynek Bél jobb híján a birtokosait sorolja fel (p. 121.). Tarkóvel kapcsolatban Bethlen Farkast idézi, aki szerint I. Ferdinánd idején rombolták le a várat a császáriak (p. 126.). Berzevice várát Bél elmondása szerint Hunyadi Mátyás romboltatta le, mivel a husziták szállása volt, míg Szinye erőssége a falun belül volt, árcai még ma is láthatóak, a vár helyén pedig később templom épült (uo.). A járásban Bél 39 falvat számlált össze, ugyancsak birtokok, birtokosok szerint (pp. 126–137.). A falvak leírása hasonló adatokat tartalmaz, mint az előző járás esetében.

Az Alsó járás (pp. 137–171.) bemutatásának elején Eperjes található (pp. 137–155.). Az első fejezetben a város névének eredetével foglalkozik (pp. 137–142.), ahol hibásan úgy véli, hogy a magyar *Eperjes* elnevezés a szlovák *Presow*-ból származik,³⁶ megjegyezve, hogy a „szlávok” előbb voltak itt, mint a magyarok. A 2. fejezetben Eperjes alapításának körülményeit kutatja (p. 142.) – idézve Turóczy Lászlót –, majd a 3. fejezetben a város „balsorsával” foglalkozik, de szemérmesen hallgat Caraffa 1687-es eperjesi vérengzéséről (pp. 142–143.). A 4. fejezetben a város fekvését, környezetét (pp. 143–146.), az 5. fejezetben pedig a város templomait taglalja (p. 146.). Ez utóbbiban nem tudja elhallgatni, hogy egy híres evangélikus gimnázium is volt a városban, két épületben, ahol „csaknem akadémiai szinten” folyt az oktatás, de mindkettőt elvették már, s a jezsuita iskolának adták. (Itt jegyzendő meg, hogy egy ilyesfajta kitétel csak azért maradt benne a szövegben, mert ezt a kéziratot a kancellária nem látta). A 6. fejezetben a város piactereiről (pp. 146–147.), a 7. fejezetben a középületekről esik szó, így a városházáról, a mellette levő egykori áruraktárról, illetve a város erődítéseiről, bástyáiról (p. 147.). A 8. fejezet a külvárosról szól (pp. 148–151.): a szerző itt is említi az ide kiszorított evangélikusokat, illetve azok imaházát és iskoláját, illetve a paplakot. De e fejezet sok más érdekességet is tartogat, különösen a város környékén fellelhető gyógyfüvek, illetve gyógyforrások terén. Itt is leírja Bél az általános részben már említett „Gonoszkút” nevű forrást, és annak gyógyhatásait, de a „Borkút” nevűre is kitér, s megjegyzi, hogy az eperjesiek egy kikövezett medencével látták el, s egy épületet is állítottak mellette. A lakosokról szóló 9. fejezetben (pp. 151–154.) Bél elmondja, hogy az eperjesiek részben németek, részben szlovákok; magyarok kevesen vannak, és máshonnan jöttek a városba. Megjegyzi ugyanitt (megint csak a kancellária elvárásaival ellentétesen), hogy az evangélikus vallásgyakorlatot kiszorították a külvárosba, habár az ágostai hitvallás követői vannak többen. Az utolsó, 10. fejezetben (pp. 154–155.) először a városvezetéséről ír Bél, majd a lakosok életmódjára tér rá: eszerint sokan kalmárkodnak tokaji borral Lengyelország felé, de vászonnal is kereskednek.

Ezután Bél a járás várait sorolja fel (pp. 155–159.). Először Kőszeg várát (p. 155.), majd Lipócot (155–158.), Sóvárat (pp. 158–159.) és Macskakő várát (p. 159.) tárgyalja. Ezek közül csak Sóvárról ír többet: főként Miczbánról, a vár uráról

34 Bél eredetileg a várom mellett levő falu nevét adta meg a vár neveként (*Henygh* – Hönig), ezt azonban a kézirat lektora lehúzta és odaírta az *Uivar* nevet. Ld. **B** p. 105. (Kiadásunkban ld. a 70. oldalon.)

35 Kiadásunkban ld. a 70–73. oldalon.

36 Valójában a magyar elnevezésből származik a szlovák név. Vö. Kiss 1997. I. 420.

és a hét fiúgyermeket szülő feleségéről szóló legendás történetet írja le, s ezt a (bodrog)szerdahelyi templomban talált verssel is kiegészíti, amely ugyanerről szól. Végül a járás 62 falvát veszi sorra a szerző, itt is uradalmak, birtokosok szerepelnek. A falvak jelentős részét Bél csak felsorolásszerűen említi, s a többinél is jobbára csak a település fekvését és földje minőségét írja le. Somos, Magyarfalva (?) és Szentpéter (Tarcaszentpéter) esetében megjegyzi, hogy magyarok lakják (pp. 166–167.), sőt az utóbbit református magyarok; Somosújfalunál pedig savanyúvízforrást említ (p. 167.). Kimagaslóan érdekes Sóvár falu leírása, ahol Bél a helyi sóbányászatról, illetve a só kinyerésének műveletéről ír (p. 167–170.).

A Keleti, avagy Tapolyi járás (pp. 171–187.) leírása a várakkal kezdődik. Makovicáról azt írja, hogy bizonyos Kirjatovic alapította, továbbá, hogy Rákóczi (II. Rákóczi Ferenc) romboltatta le. Emellett közli birtokosait, illetve megemlíti, hogy hajdan két városa és száz falva volt (pp. 171–174.). Kapi váránál is említi birtokosokat, illetve, hogy a Rákóczi-szabadságharc után Ketzler András felrobbantotta. Bél ezt követően meglehetősen röviden ír a járás mezővárosairól, Kaporól, Hanusfalváról, Zboróról és Kurimáról (pp. 174–175.). Kaporól annyi érdemlegeset jegyez meg, hogy a Munkács felé tartó országúton fekszik (p. 174.). Hanusfalváról azt írja, hogy vannak vásárnapjai, valamint, hogy lakosai között vannak kézművesek, mesteremberek, de vannak, akik rablásból élnek (p. 175.). Zborónál megjegyzi, hogy van ott egy kastély, amely I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona esküvőjéről híres (uo.). Kurimát szlovák mezővárosnak mondja, amelynek szintén vannak vásárai (uo.). Ezután az 59 falu leírása jön birtokosok, uradalmak szerint (pp. 175–187.). A falvak leírása általában azok elhelyezkedésére, a lakosok által termesztett kultúrnövények ismertetésére szorítkozik, mint fentebb is. Itt is van azonban néhány kivétel. Tölszék, avagy Töltszék leírásában Bél említi, hogy a Kapy családnak két kastélya van itt; emellett savanyúvíznek is örvend a helység, amely a hiedelem szerint a férfiak nemzőerejét nagyban segíti (p. 178.). Hosszúrétről is bővebben ír, eszerint savanyúvízéről és fürdőjéről híres, továbbá itt van Serédy Gáspár életnagyságú síremléke (p. 186.).

Sáros vármegye leírása még több szempontból a kidolgozatlanság, letisztázatlanság állapotát mutatja. A legszembe-tűnőbb, mint már többször említettük, a szövegbe utólag beírt megjegyzések, amelyek a korábbi (A) kézirat egyik ellenőrtől erednek, s amelyek néhol ellentmondásban vannak az eredeti szöveggel. Nincs emellett a szöveg végén az állandó elem, az úthálózati jegyzék sem, amellyel a vármegye (posta)útjait, az útbaeső településeket és azok távolsági adatait adta meg a szerző. Végül nincsenek margók, noha ez Bél kidolgozott leírásaiban mindig van, és természetesen nincs az egyes fejezetek elején tartalomjegyzék (*synopsis*) sem, amely a margókból áll össze. Amennyiben valóban a B szöveg az, amelyet Bél a Helytartótanácsnak elküldött, akkor azt kell mondanunk, hogy Sáros vármegyét sebtében tisztáztatta le írnokával, illetve küldte el ellenőrzésre – nyilván úgy gondolta, jobb ezt is a nyolc másikkal együtt minél hamarabb recenziónak alávetni, hogy ezzel is haladjon a munka, mintsem tovább csiszolgatni azt.

Ami a leírás tartalmát, forrásértékét illeti, kétségtelül vannak emlékezetes részei, de nem nyújt egységesen jó színvonalat. Az általános részben érdekes a savanyúvizek ismertetése, míg a politikai tagozatban a nemesi családok felsorolása magaslik ki részletességével, de ugyanitt sajnálatos, hogy a lakosok életmódjáról, szokásairól más vármegyeleírásokhoz képest kevés szó esik. A különleges részben viszonylag jó a két nagy város, Bártfa és Eperjes ismertetése, és Kiszzeben is kitűnik eredetmondájával, de a mezővárosokról már nem nyújt túl informatív leírást Bél, és a falvak leírásaiban is ritka az említésre méltó részlet. Ennek ellenére, mint az a fenti rövid ismertetésből is kitűnik, a helytörténész és a történész is bizonyosan talál Sáros vármegye leírásában néhány fontos adalékot.

Az átírás és szöveggondozás munkája során azt tapasztaltuk, hogy igen sok elírás, másolói hiba van a B kéziratban. Ezek jelentős részét azonban javítani tudtuk az előzmény, vagyis az A kézirat alapján. Külön nehézséget jelentettek a közbekötött levelek, illetve az azokra feljegyzett szövegek, amelyek, mint írtuk, úgy keletkeztek, hogy a B készítője – nyilván Bél utasítására – utólagosan bemásolta az A kéziratba írt, egy bizonyos személy által készített pótlásokat,

megjegyzéseket (A³). Úgy döntöttünk, hogy e jegyzeteket nem a főszövegbe vesszük fel – ez amúgy sem lett volna lehetséges, hiszen maga a szerző, Bél sem dolgozta át őket, illetve a többségüknek nem jelölte ki pontosan a helyét a szövegben. Mindazonáltal, tekintve, hogy a B kézirat részét képezik, jegyzetbe felvettük őket, minthogy láthatóan maga Bél is fontosnak tartotta felvenni őket utólag. Ha e kiegészítéseknek nem adta meg a másoló a lehetséges (jövőbeni) helyét a B főszövegében, akkor oda helyeztük el az egyes kiegészítéseket tartalmazó jegyzet jelét, ahol a kiegészítések az A kéziratban megláthatóak (ti. a margón, vagy szintén behelyezett üres lapokon).

Az A és B kézirat viszonya egyéb kérdéseket is felvetett. Így például el kellett döntenünk, hogy mihez kezdjünk az A kéziratban lévő hosszabb, idegen kézzel írt kiegészítésekkel, amelyek a Péchy családdal, illetve a makovikai uradalommal kapcsolatosak (ld. az A ismertetését). Végül úgy határoztunk, hogy ezeket nem vesszük fel, minthogy ezekre a kiegészítésekre nincs semmilyen utalás a B kéziratban, vagyis valószínű, hogy Bél nem is tervezte azokat felhasználni. Ami viszont az A kézirat margójegyzeteit illeti, azokat közöltük a kiadásunkban, mert bár kérdéses, hogy azok Bél-től vagy munkatársaitól származnak-e (legfeljebb csak egy részük lehet eredeti), megtartásuk mellett szívt, hogy a margószövegek szorosan hozzátartoznak a Bél-féle leírásokhoz, s megkönnyítik a szöveg olvasását.

Az általunk alapszöveggként használt másolatban (B) voltak olyan – sűrűn ismétlődő – helyesírási hibák, amelyeket hallgatólagosan, külön jelzés nélkül javítottunk (pl. opidum – oppidum). Voltak emellett olyan helyesírási sajátosságok, amelyek ugyan önmagukban nem minősülnek hibának, mivel azonban eltérnek a Bél-féle gyakorlattól, ugyancsak jegyzet nélkül javítottuk őket a szerző által használt alakra (pl. caussa – causa). Ezek a következők (előbb a kéziratban szereplő alak, majd az általunk használt alak):

caussa – causa; foemina – femina; hystoria – historia; opidum – oppidum; sylva – silva

V. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (A), Dobai Székely Sámuel ([Proc], A)

Ellenőrzés: vármegyei (B; visszaküldték, de javítás nélkül)

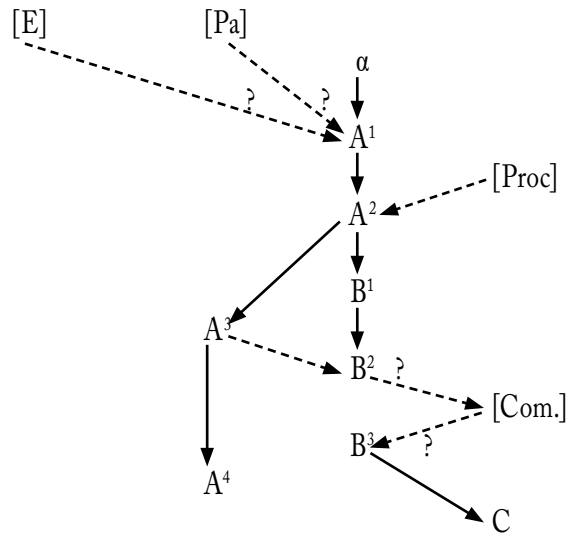
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: B

Fordítás: -

Irodalom: TÓTH 2006²

INTRODUCTION

I. The manuscript stemma

II. The creation process of the county description

A brief description of the county, which was certainly prepared by one of Bél's students (from Sáros) — or by an ex-student or acquaintance — has been preserved in Bél's inheritance ([E]). The description was compiled in keeping with the scholar's approach and segmentation criteria. This is not the only occurrence of such a phenomenon. To cite just one example, among the manuscript descriptions of Nyitra County two texts of similar magnitude and quality have likewise survived, which were obviously commissioned by Bél (and personally amended and expanded by himself).¹ These rudimentary descriptions — if our assumption is correct — are therefore good examples of Bél's method of data collection, involving students and acquaintances from the county in question. In addition, Bél probably used — or at least intended to use — the manuscript of Kristóf Parschitius's country description, from which he had the description of Sáros County copied ([Pa]).

Bél's only positively identifiable assistant was Sámuel Dobai Székely, who was a teacher in Eperjes (Prešov) at the time the description was prepared, and who compiled voluminous notes on the noble families of the county and its deputy lieutenants and the lord lieutenants. ([Proc]). It is also likely that he prepared the manuscript fragment A, which is partly based on these notes. This fragment contains a chapter beginning with the indication "§. XV", thus the text as a whole must have consisted of at least this many chapters. In this case, Dobai Székely must have written a very long description of the county (if he was the author of the fragment), which was then used by Bél and partially embedded in his description (see A). It is worth noting that there are further examples of such extensive help from Dobai Székely: in 1732, in a letter to Bél, he mentions that he has already written twelve sheets for the scholar on Zemplén County.²

There are two further manuscripts that we did not mention above, as they were not used. One is a copy of a charter issued by Matthias II to Sáros County, and the other contains a list of the villages of Sáros County and the Makovica

1 See EFK Hist. I. qq.

2 See Sámuel Dobai Székely's letter to Bél. Girált, July 9, 1732. In: BÉL 1993, no. 456.

estate.³ These documents might also be part of the collected data, especially the latter, which deserves greater attention as several further references to the Makovica estate can be found among the manuscripts on Sáros County. These include the commentaries found in manuscript **A** on the Makovica estate (**A** pp. 73–74), written by an unknown hand, which was subsequently inserted into the manuscript. However, a reference to the estate can be found later, on page 89 in the above-mentioned fragment attached to the manuscript; in addition, there is a longer description of the (part) owner of the estate, Tamás Szirmay (lord lieutenant from 1720), and a longer description of his family tree, after page 95 on an inserted leaf. It can be assumed that Bél received this information in person from the lord lieutenant or his entourage. Again, Dobai Székely should be considered here as the potential source of data, since, according to the letter referred to above, he was staying in Girált,⁴ at the seat of Tamás Szirmay, in July 1732; he became an infantry soldier of the lord lieutenant in 1741, and wrote his funeral oration in 1743.⁵ He was therefore probably the person who collected data on the Szirmays, as also confirmed by the above-mentioned fact that the fragment attached to, and probably linked to, manuscript **A** frequently mentions Tamás Szirmay and the Makovica estate.

An examination of the manuscripts indicates that the first known manuscript of the description was completed in June 1732 (**A**). It was created by János Matolai, Bél's regular hired assistant.⁶ However, there is likely to have been an earlier draft, written by Bél, which Matolai expanded with new data.⁷ Manuscript **A** was then corrected by Bél and an unknown person (**A**²) and was reviewed by two other unknown persons who added comments and corrections in the manuscript margin (**A**³, **A**⁴). A further clarification was made of the version amended by Bél and one of the unknown persons (**A**²), in which comments made by another unknown reviewer of the manuscript (**A**³) were added, partly on blank sheets and partly written into the manuscript (**B**²). This manuscript (**B**) was certainly forwarded by Bél on August 13, 1736, to the Locotential Council for review. On February 5, 1737, the county returned the manuscript (in the stemma: [**Com**]) without any corrections, noting in a letter that a private individual had added a comment in the margin (which probably corresponds to one of the additions to manuscript **B**). In addition, minor corrections are scattered throughout the text (**B**³). It is worth noting that a second unknown person made corrections in manuscript **A** sometime after 1738 (**A**⁴), although his corrections were not introduced into copy **B**. Copy **B** should therefore be considered as the more authentic copy, one that is closer to the author's intentions, since nothing suggests that Bél accepted the corrections made by the last reviewer of text **A** (**A**⁴).

In the first half of the 19th century, György Gyurikovits had a copy made (**C**) of the manuscript that had been sent to the county (**B**).

III. Presentation of the manuscripts

[E]

1: EFK Hist. I. kkkk/15. 526–563.

2: **Expectatio** [! **Explicatio?**] **Comitatus Sarosiensis**.

3: 38 pp. 210×165 mm.

4: Description of Sáros County by an unknown author, prepared according to the principles of Mátyás Bél.

3 EFK Adm. XIII. t. 1–2. On the documents, see also SZELESTEI 1984, no. 119–120.

4 See note 28.

5 See SZINNYEI 1891–1914. *Székely Sámuel (Dobai)*.

6 On Matolai, see TÓTH 2007, I, 74–86.

7 See also the presentation of manuscript **A**.

- 5:** Written by an unknown hand. It was presumably compiled by one of Bél's associates (students) at Bél's request and following his instructions. This is suggested by the themes covered (natural geography, families, towns, and villages), and of course by the fact that the manuscript has been preserved in the estate of Mátyás Bél. The appendix to the text suggests likewise, as it discusses the "habits" of the inhabitants of Sáros County (*Appendix de incolarum moribus*, pp. 554–563), which is a constant feature in the descriptions by Bél. Apparently, Bél did not use the manuscript sent to him, or drew on it very little.
- 6:** The author mentions the Tarca flood⁸ of 1715, although the manuscript was certainly written later, and possibly in the early 1720s.

[Pa]

- 1:** EFK Hist. I. kkkk/15. pp. 564–574.
- 2: Comitatus Sarosiensis.**
- 3:** 11 pp. [incomplete] 210×165 mm.
- 4:** Description of Sáros County copied from the manuscript *Comitatus Regni Hungariae...* by Kristóf Parschitius, a schoolmaster from Selmecbánya [Banská Štiavnica] (ca. 1643–1713).⁹ The copied section that is the subject of discussion is incomplete.
- 5:** Copy made by an unknown hand. It is difficult to prove that Bél made use of the text of Parschitius for his description of Sáros County, but it cannot be ruled out, due to the clear — although too general — matches.
- 6:** After 1718 (see above).

[Proc]

- 1:** EFK Hist. I. kkkk/15. pp. 575–601. 195×82 mm.
- 2: In processu Tahyano praedia sunt...**
- 3:** 17 pp. 210×165 mm.
- 4:** Data on the settlements of the municipalities of Sáros County (pp. 575–578), the noble families of the county (pp. 579–590), and its deputy and lord lieutenants (pp. 591–601). The last of these has the title *Series Vice-Comitum in Inclyto Comitatu de Saáros. Anno 1726*.¹⁰
- 5:** A draft written by the same hand. According to László N. Szelestei, the comments were written by Sámuel Dobai Székely, Bél's diligent assistant.¹¹ His assumption is correct, as the handwriting is probably identical to that of Dobai Székely, who compiled lists of deputy and lord lieutenants for Bél — as, for instance, in a letter written to Bél on December 13, 1731.¹² In this letter, he also lists deputy lieutenants of Sáros, but only mentions seven of them. He is apparently supplementing his previous list, as he includes here only those who do not feature in the former list, or who were not listed in the given year.¹³
- 6:** As indicated by the list of deputy and lord lieutenants, he began compiling the list in 1726 and includes deputy lieutenants up until 1727 (p. 598). According to this, the manuscript was prepared between 1726 and 1727.

⁸ [E] p. 550.

⁹ See PARSCHITIUS 1702, pp. 278–286. On Parschitius's work and its use by Bél, see also TÓTH 2006² 37; TÓTH 2007, I, 36–37.

¹⁰ See [Proc] p. 591. The list of lord lieutenants on page 601 has no title.

¹¹ See SZELESTEI 1984, no. 276.

¹² BÉL 1993, no. 432.

¹³ Ibid., p. 245, and [Proc.] pp. 591–601, especially 592–595.

a

See the presentation of manuscript **A**.

A

1: EFK Hist. I. ss.

2: *Commentatio in Inclytum Comitatum Sarosiensem. A. D. MDCCXXXII. mense Junio.*

3: 97 pp. 335×215 mm.

4: Description of Sáros County.

5: By the hand of János Matolai, and presumably largely his work. Besides the identical handwriting, this is proved by the distinctive title typically used by Matolai (but never by Bél).¹⁴ Some parts, however, reflect Bél's subtle style and historian's insight.¹⁵ It is therefore conceivable that there was a first version written by Bél, in which he described the history of Bártfa [Bardejov], Eperjes [Prešov], and possibly Kisszeben [Sabinov] (in the stemma: *a*), and that Matolai expanded this text into a full county description using data collected in the meantime.

The manuscript contains corrections and additions by Mátyás Bél and others. The copy includes several letters that were added to it at a later date. These include a text on the Péchy family (pp. 59–60), the remarks on the Makovica estate (pp. 73–74), and a fragment of uncertain purpose and origin at the end of the text, the creator of which used the list of deputy and lord lieutenants from the above-mentioned draft [**Proc**], as well as the list of noble families (pp. 88–97). He also writes briefly about the Makovica estate and its owner, Tamás Szirmay, as well as the charter addressed to him. The fragment was made by one of Bél's regular copyists. The creator of the original version of the notes [**Proc**], and the text fragment based on it, is probably the same person — Sámuel Dobai Székely — as he was associated with Tamás Szirmay.¹⁶ It is also important to note that the fragment consisted of at least 15 chapters, as Chapter 15 begins on page 89. However, it is unlikely that it was a fragment of one of the (late) copies of the county description (that included Chapter 15), since this text does not fit anywhere on the basis of the existing copies. It must rather have been sent to Bél, who clarified it with his scribe before taking from it the most valuable part — that is, the list of deputy and lord lieutenants (or he had only this part clarified), which he placed at the end of the text for later use.¹⁷ In addition, he used the parts of the text in manuscript **A** on Makovica castle.¹⁸

The corrections by Bél (pp. 1–3 etc.) and by another hand (pp. 84–86) (**A**²) were included in the core text of the next manuscript (**B**).¹⁹ Additions by another hand (see pp. 7, 8, 11–13, 15, 16 etc.) suggest a landowner from Sáros County,

¹⁴ See Tóth 2007, I, 78.

¹⁵ See, for example, in the description of Bártfa: “Ceteroquin, dubito, annon antiquiorem esse Bartffam oporteat, quam ut ad CAROLI I. aetatem, hoc est, ann. MCCCXXIV. referri possit; quod tamen a recente scriptore fieri^{a)} video. Istud extra dubietatem, urbis incolae, positum volunt, primum fuisse Carolum, qui urbem, levi munitam opere, robustiorem effecerit.” See **A** p. 28. In our edition, see p. 57. The sentence below is similarly elaborate: “Cum Sigismundus, Hungariae rex, Poloniam ex pacto sibi adtributam, in suam potestatem vindicare, factis semel, iterumque impressionibus, conniteretur, Bartffam multum inde adflectam fuisse, ex Cromero,^{b)} rerum Polonicarum non indiligenti scriptore, colligas.” *Ibid.*, 33. In our edition, see p. 60. In this latter part, the “evaluation” of Cromer, is especially characteristic — Bél frequently adds a few evaluative words in other chapters of the *Notitia* on historiographers quoted by him. Thus Lazius is a “strenuus alioquin coniectator” (Bél 2017, 50), and Tubero is “auctor omnino luculentus” (*ibid.* 210) etc.

¹⁶ See *ibid.*, 87–90.

¹⁷ At the end of the list, Bél requests its continuation — obviously the reviewers of the text: “Continuentur”. See **A** p. 95.

¹⁸ The writer of the fragment states: “Dominium Makovicza in florenti statu constitutum Oppida Zboro et Kurima; insuper centum Possessiones seu Villas ab Arce Makovicza dependentes numerabat, quarum plurium hodie nec vestigia supersunt, solis praediorum nominibus superexistentibus.” See **A** p. 89. Bél transcribes this as follows: “Cum in flore fuisset [sc. Makovicza], possidebat oppida duo, pagos centum, quorum tamen ne vestigia quidem amplius notari possunt.” **A** p. 75.

¹⁹ See **A** p. 1, **B** p. 1.

or at least this is indicated by his familiarity with the county and his lengthy supplements on the county's noble families (pp. 20–25). The resulting corrected text is referred to as **A**³. These additions could have been included in text **A** when manuscript **B** was already complete, as the creator of **B** copied them on pages that were added subsequently.²⁰

Finally, a third unknown person wrote further additions to the text (indicated as **A**⁴). These notes also reveal good local knowledge and, more importantly, they were written rather late, as one note indicates that they were made after 1738.²¹ These additions were not included in the text of **B**, not even in the form of a subsequent supplement.

6: The core text itself — as suggested by the title — was prepared in June 1732; the corrections by Bél and another unknown person (**A**²) were made after that, but before 1736, when text **B**, which was based on this, was sent to the Locotential Council; one of the improvements made by the two other unknown persons, (**A**³) was probably made later, after 1736, and the other, after 1738.

B

1: EFK Hist. I. tt.

2: *Comitatus Sarosiensis*.

3: 187 pp. (every second sheet is blank, several further blank sheets are bound), 335x215 mm. 187 pp.

4: Description of Sáros County.

5: Fair copy with further corrections. As mentioned above, this manuscript is based on manuscript **A** and contains subsequent corrections and supplements (**A**²) made by Bél and another person, although corrections made by another hand (**A**³) were included only as additions by the copyist (**B**²). There is also a more extensive addition, written by an unknown hand in the margin of page 52, as well as some minor corrections and modifications (pp. 7, 10, 18, 56, 60, 105 and 130). The resulting corrected text version is referred to as **B**³.

The description of Sáros County was sent by Bél to the Locotential Council on August 13, 1736, to be forwarded to the county for review.²² The county returned the description on February 5, 1737; in the attached letter they state that the examination of the descriptions requires a great deal of time, which they do not have. In addition, since ownership status is involved, this has to be checked against documents held by the landowners, which the landowners oppose. The county therefore returned the description without correction; they note that only one comment has been written in the margin, but this was by a private person.²³

It is likely that copy **B** was the version sent to the county. This is suggested by the date — it was written after manuscript **A**, therefore after June 1732 — and the fact that it was obviously intended for revision, as it was written accurately, in good handwriting. It is also suggested by the fact that the only major correction is the mentioned addition in the margin of page 52: it was this that the county probably referred to in their letter. Lastly, it should be mentioned that the copyist of the letter to the Locotential Council²⁴ was the same person who clarified copy **B**.

6: If our assumption is correct, the manuscript was prepared before the date of sending to the county (August 13, 1736), but certainly after June 1732 — that is, after manuscript **A** was completed, as the included corrections were made later.

20 See, for instance, the note on page 7 (“ad rudera arcis Kőszegh...”), which was copied onto an empty sheet inserted in text **B** (B p. 18).

21 At the village of Girált, the following insertion was made: “[castellum] anno 1619 positum per Stephanum Semsey. Aliud castellum longe elegantius posuit anno 1738 Thomas Szirmay quod et amplum et cultum et amoenum.” **B** p. 85.

22 See MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95. ff. 104–105. Published in: BÉL 1993, no. 628.

23 See the letter in MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95, no. 33. 25. We published the letter in our previous article. See TÓTH 2006², 48. For more about the letter, see *ibid.*, 38–41.

24 See note 15.

C

- 1: OSZK Manuscript Collection Fol. Lat. 3783.
 2: **Descriptio Comitatus Sarosiensis per Mathiam Belium adornata.**
 3: 42 ff. 380x240 mm.
 4: Description of Sáros County.
 5: Copy of György Gyurikovits from the previous copy (B).²⁵
 6: First half of the 19th century.

IV. Brief review of the county description and the principles of the text edition

The description of Sáros County is a complete and regular work (described here on the basis of manuscript B). However, the title of the “geographical section”, which comes right at the beginning of the general part, is noticeably different: *Membrum I. physico-chorologicum* (“geographical-topographical section”), compared to the simpler title *Membrum physicum* in other descriptions. Nevertheless, there seems to be no particular reason for the extended title, as the subject matter is identical to that found in other county descriptions. The first chapter (p. 2) contains the county boundaries and the etymology of the county’s name, while the second lists its nine mountains and mountain ranges (pp. 2–7).²⁶ It chiefly describes the location of the mountain in question, although other information is mentioned — such as, for example, the fact that robberies were frequent in the Branyizskó pass, especially during the “civil wars” (p. 3). In the description of the Carpathians, he notes that the section of the mountains from the Polish border as far as Transylvania is known as the “Beszkéd” (ibid.). The following chapter (incorrectly numbered 4) covers an interesting and unusual subject, as Bél lists the valleys (pp. 7–15). He denotes them using Roman numerals, and below this, using Arabic numerals, he indicates those valleys that “run” into the larger valleys, listing a total of 21. In Chapter 5, he then describes the nine rivers in the county (pp. 15–23). In Chapter 6, the author deals with sour waters, mentioning 13 such sources (pp. 23–27). In each case, he describes the taste of the spring water and mentions whether it is used for bathing. In addition, in the case of the first two springs (the Eperjes spring, known as Borkút, and the Gonoszkút spring) he also includes the price of the water: a jug of Eperjes water costs one *krajcár*,²⁷ while three *icces* [a fifth of a gallon] of Gonoszkút water costs a *poltura*.²⁸ Chapter 7 is devoted to the healthy air in the countryside (page 27), while Chapter 8 is about agriculture, or rather the lack of it (pp. 27–34).²⁹ He writes that the most common crops are flax, cabbage and garden vegetables, and that there are many plum trees. Regarding animal husbandry (Chapter 8), Bél notes that cattle and horse breeding are limited, but that there are many sheep, especially the Czech variety (p. 34). Following the list of wild animals (Chapter 9, pp. 34–35), in Chapter 10 (page 35), on fishing, he writes merely that there are not many opportunities for it, although as a point of interest he mentions (in the form of a supplementary note on page 36) that there are salmon and eels in the Poprad River in spring, which arrive from the Baltic Sea. Finally, in Chapter 11, he writes about mining, mentioning that only “traces” of it are to be found around Bártfa [Bardejov] and the Steinberg mountain. He adds, however, that the earth in Sáros contains hidden gold, as a peasant discovered a gold nugget while ploughing on the Hertnek estate in 1724 (p. 35).

25 Note by Gyurikovits: “Descriptio Cottus Sárosiensis, manuscriptum compactum per Matthiam Belium revisum, conservatur in Bibliotheca Primatiali sub signo »Beliana I. tt.«” See C f. IV. This corresponds to the indication in copy B.

26 It should be emphasised that in manuscript B, blank sheets were inserted between the letters, but only a few had comments on them. Nevertheless, the contemporary page numbering of the manuscript took them into account too. This results in apparent omissions in our presentation, as at first glance there are pages missing, although in reality it is only a question of leaving out the blank sheets.

27 “...distinctisque urceis, singulos numos, vel crucigeros importat [sc. fons Eperiesiensis]” B p. 23. In our edition, see p. 46.

28 “Venduntur autem Eperiesini ternae mediae polturis singulis.” B p. 23. In our edition, see p. 46.

29 Pages 28 to 33 are blank, containing only two minor remarks.

In the political section (pp. 37–60), Chapter 1, as always, deals with former inhabitants and the history of the county (pp. 38–39). In this first chapter, Bél does not mention the Hungarians but talks only of the Slavs and Germans. In Chapter 2 (pp. 39–47), he writes that Hungarians are represented only by the nobility in Sáros (39). However, a note adopted by the copyist from the reviewer of text **A** contradicts this (see **A** p. 16), claiming that old Hungarians had indeed settled there, as proved by the many names of Hungarian origin (**B**, p. 42).³⁰ Of the Hungarian nobles, Bél says that their language is inevitably slightly mixed (p. 39). About the Saxons (Germans), Bél says nothing of note beyond the usual clichés (they are industrious, neatly dressed, and bring their children up diligently), although he mentions “the drink of Ceres”, meaning beer, which they have in abundance (pp. 39, 46). He has more to say about the Slovaks (*Slavi*), noting that their language is mixed with Polish and Ruthenian, and with undeniable partiality praising their stature, diligence and stamina (p. 46). The Ruthenians are characterised using commonplaces familiar from other county descriptions (Ung, Zemplén, Máramaros) — they are uneducated and many of them end up as highwaymen (pp. 46–47). Chapter 3 is devoted to the noble families of the county (pp. 47–60). Bél provides far more details about them than in other counties: he discusses their origins, occasionally mentioning when they “flourished”, but he rarely lists their estates. At the end of the chapter, he lists families from the county that have died out. The political section ends with a short chapter on the governance and the lord lieutenants of the county (p. 60).

The special section begins with the municipality of Sáros or Western municipality (pp. 61–117) and the royal free town of Bártfa (pp. 61–80). The first chapter (pp. 61–65) deals with the origin of the name of the town and its foundation: it tells the story of the founder, the highwayman chief Ruman (who, according to others, was a “Roman citizen” — that is, *Romanus civis* — from where the name comes), who mended his ways and, like Romulus, founded a city, and whose statue stands in the main square, according to Bél.³¹ Chapter 2 describes the location of the town and its buildings (pp. 65–69). Bél does not waste many words on the centre of the town; he writes a little more about the church and the cellars, which, he writes, featured beams from the age of Ruman even during his day. He then analyses the town’s legal status — that is, the concept of the “Tárnok city”, citing Werbőczy. In Chapter 3, he describes the population (pp. 69–72) as being previously entirely German, although now a mixture of Slovaks and Germans. According to Bél, the Germans hold all the power in the town, thus they are more careful to preserve their traditions, although the black clothing of the members of the council has now become a thing of the past. Bél mentions the earlier reputation of the school in Bártfa, and of the press, explaining how its former glory has also faded. With respect to employment among the town’s inhabitants (Chapter 4), he notes that many people trade in Tokaj wine (with Poland) and that the production of linen has a long history in the town. The town even had staple right (or stacking right) over flax imported from Poland, which was then processed into fine linen and sold at great profit. In this context, he also mentions the town’s weekly and annual fairs (pp. 72–73). In Chapter 5, the town’s tribulations are explored in the form of a permanent theme, starting from the Polish wars under Sigismund to the Thököly Uprising (pp. 73–80).

The following town is Kisszeben [Sibiu] (Szeben, *Cibinium*), the description of which begins with a narration of the beautiful myth of its origin (pp. 80–88). In fine style, Bél tells the story of Bela IV, who, while still a prince, had his servants Gergely and Bodó carry off Szabina, the beautiful daughter of the Tarczay family from Tarkő. On the site of their meeting, he founded a city and named it after his wife (Szabina – Szeben). The villages near Szeben that the prince gave to his two servants became Bodonlaka and Gergelylaka.³² In the second chapter, Bél describes the contemporary state of the town and its “facilities” (pp. 88–89), briefly describing its location, buildings and population. With respect to the population, he claims that the citizens were originally German, although they are now almost outnumbered by

30 See note 2 in this volume on page 51.

31 It is questionable whether this legendary figure can be identified as the Roman descent (!) Lőrinc, an entourage of Károly Róbert of Hungary, who was granted special privileges both for himself and his family in the town in a letter sent to Bártfa in 1320. Cf. TÓTH 1909–1912, III, 337–338.

32 Sándor Tóth also mentions a similar myth of origin in relation to Kisszeben. See TÓTH 1909–1912, III, 346–347.

Slovaks.³³ He notes that the town's lands are rich in apple and plum trees, and that attempts were also made to grow saffron, but without success. Finally, Chapters 3 and 4 cover the town's tribulations — that is, war-related events in Szeben (pp. 89–100.). The author draws mainly on Istvánffy, although he includes more detailed information about the events connected to the Thököly Uprising, such as the forced conscription organised in the town in 1682 by Szalánczy, one of Thököly's leaders, and the subsequent imperial siege of the town (p. 97).

Following the description of the two royal free towns, there is a brief description of the town of Sáros (p. 100). Unfortunately, Bél has nothing of significance to say about the place, apart from the fact that Ferenc Rákóczi II, the previous owner of Sáros, had allowed the feltmakers to create an entirely new street in which to practise their craft. Bél then focuses on the castles, and firstly on the castle of Sáros (pp. 100–104). He recounts the legend that it was built with funds from 13 counties, thus features 13 bastions. Bél then mentions the references made to it by historians, noting that the castle was destroyed in 1680. He also writes about the castles in Bodóvár and Újvár³⁴, which are also in ruins, mentioning the two legendary servants of Béla IV, Bodó and Gergely, as the first owners (p. 105). Bél then lists a total of 36 villages in the municipality, subdivided according to lands and landowners (pp. 105–117).³⁵ The description of the villages is not very detailed, although Bél typically mentions the nationality of the villagers. About the estate of the Hertneky family, Bél makes the following comment: “Videantur reliqui vici in notitia” (p. 116), where “notitia” presumably refers to the list beginning on page 88 of manuscript A, in which, besides the three villages listed by Bél, there are six more, which existed as Hertneky estates.

Among the market towns in the Northern municipality (pp. 117–137), Bél first deals with Héthárs, mentioning the town's market days and the fact that its inhabitants are mostly Germans who pay the landowners a tax for exemption from socage labour, and who have their own judge (p. 120). He states that the inhabitants of Berzevice are Slovaks, whose chief occupations are handicrafts and trade due to the poor quality of their arable land (pp. 120–121). Bél observes that Palocsa can scarcely be called a village. It is inhabited by Slovaks, who speak a rough language (p. 121). The list of castles in the municipality starts with Palocsa, for which Bél merely provides a list of owners (p. 121). With respect to Tarkó, he quotes Farkas Bethlen, according to whom the castle was demolished by the imperial army during the reign of Ferdinand I (p. 126). According to Bél, the castle of Berzevice [Brezovica] was destroyed by Mátyás Hunyadi for sheltering Hussites, while the fort of Szinye was located within the village. Its earthworks are still visible, and a church has been built on the site of the former castle. Bél lists a total of 39 villages in the municipality, grouping them according to estates and landowners (pp. 126–137). The village descriptions contain similar data to those in the previous municipality.

The presentation of Lower municipality begins with Eperjes (pp. 137–171). In the first chapter, he deals with the origin of the name of the city (pp. 137–142), assuming erroneously that the Hungarian name Eperjes originates from the Slovak Presov,³⁶ and noting that the “Slavs” were there earlier than the Hungarians. In Chapter 2, he explores the circumstances of the foundation of Eperjes (p. 142), citing László Turóczi, then in Chapter 3 he deals with the city's tribulations, but remains silent about the slaughter carried out by Caraffa in April 1687 (pp. 142–143). In Chapter 4, Bél discusses the location and its surroundings (pp. 143–146), and in Chapter 5 he deals with the churches in the city (p. 146). In the latter chapter, he cannot refrain from mentioning the fact that there was once a famous Lutheran grammar school in the city, occupying two buildings, where the education was “almost of an academic level”, although both buildings were taken away and given to the Jesuit school. (It should be noted here that such a remark could only have been left in the text if this version of the manuscript had not been seen by the Chancellery.) In Chapter 6, the city's marketplaces (pp. 146–147) are discussed, while Chapter 7 is devoted to the city's public buildings, including the city hall,

33 “Iam et Slavi intersunt civibus, atque hi Germanis fere numerosiores.” B p. 89. (In our edition, see page 64.)

34 Bél originally gave the name of the village near the castle ruins as the name of the castle (*Henygh* –Hönig), although the reviewer of the manuscript crossed it out and added the name *Uivar*. See. B p. 105. (In our edition, see p. 70.)

35 In our edition see p. 70–73.

36 In fact, the Slovak name comes from the Hungarian name. Cf. KISS 1997, I, 420.

the former warehouse adjacent to it, as well as the city's fortifications and bastions (page 147). Chapter 8 focuses on the outskirts of the city (pp. 148–151): the author mentions the Lutherans, who were removed to this area, as well as their chapel, school and manse. The chapter contains many other interesting details, especially about the medicinal herbs and springs to be found around the city. Bél again describes the spring known as the Gonoszkút [“Evil Well”] and its therapeutic effects, which were mentioned earlier in the general section, as well as the Borkút [“Wine Well”], noting that the people of Eperjes have added a stone-lined pool and building alongside it. In Chapter 9 (pp. 151–154), on the city's inhabitants, he states that they are partly Germans and partly Slovaks. There are few Hungarians, who have come to the city from elsewhere. In the same place, he notes (once again in contrast to the Chancellery's expectations) that Lutheran religious practices have been removed to the suburbs, although Lutherans of the Augustan confession were in the majority. In the final, tenth chapter (pp. 154–155), Bél first discusses the city administration, then the lifestyles of the citizens: he states that many people sell Tokaj wine to Poland, while others trade in linen.

Bél next lists the castles in the municipality (pp. 155–159), discussing first the castle of Kőszeg (p. 155), then Lipóc (pp. 155–158), Sívár (pp. 158–159) and Macskakő (p. 159). He writes in detail only about Sívár: he recounts the legend about Miczbán, the lord of the castle, and his wife, who gave birth to seven sons, and he includes a poem on the same subject that was found in the church of Bodrogszerdahely. Finally, the author lists the 62 villages in the municipality, grouped according to estates and landowners. Most of the villages are listed by name only, while the rest are described largely in terms of their location and the quality of the lands. In the case of Somos, Magyarfalva (?) and Szentpéter (Tarcaszentpéter), he notes that they are inhabited by Hungarians (pp. 166–167), the last by Hungarians of the Lutheran faith; in the description of Somosújfalva, he mentions a spring with sour water (p. 167). The description of the village of Sívár is fascinating, as Bél describes the local salt mining and explains the process of extracting salt (pp. 167–170).

The description of the Eastern, or Tapolyi, municipality (pp. 171–187) begins with its castles. He writes of Makovica castle that it was founded by a certain Kirjatovic, and destroyed by Rákóczi (Ferenc Rákóczi II). In addition, he mentions the names of the owners, and the fact that two cities and a hundred villages once belonged to it (pp. 171–174). He also mentions the owners of Kapi castle, and the fact that, following the Rákóczi War of Independence, András Ketzler had it demolished. Bél then writes rather briefly about the market towns in the municipality — Kapi [Kapušany], Hanusfalva [Spišské Hanušovce], Zboró [Zborov] and Kurima (pp. 174–175). All that he says of Kapi is that it lies on the road to Munkács [Mukachevo] (p. 174). Of Hanusfalva, he mentions its market days and the fact that its inhabitants include artisans and craftsmen, although there are some who make a living from robbery (p. 175). With respect to Zboró, he notes that the castle there is famous as the location of the wedding of Ferenc Rákóczi I and Ilona Zrínyi (*ibid.*). He refers to Kurima as a Slovak market town, which also has fairs (*ibid.*). The description of the 59 villages then follows, grouped according to estate and landowners (pp. 175–187). As earlier, the description of the villages is typically limited to the location of the village and the description of the crops grown by the inhabitants. However, there are exceptions. In the description of Tölszék (or Töltszék), Bél mentions that the Kapy family owns two castles there; in addition, the village has a source of sour water that is believed to greatly enhance male potency (p. 178). He writes in some detail about Hosszúrét, which is famous for its sour water and baths, as well as for the life-size tomb of Gáspár Serédy (p. 186).

From several points of view, the description of Sáros County shows a certain lack of elaboration and refinement. What is most striking, as already mentioned on many occasions, are the subsequently added texts that originate from one of the reviewers of the earlier manuscript (A), and that somewhat contradict the original text. The regular inventory of the road network at the end of the text, in which the author lists the county's (postal) routes, the settlements along them, and the distances, is also missing. Finally, in contrast to every one of Bél's developed descriptions, here there are no margins, and therefore inevitably no synopses at the start of each chapter, which are made up of the margins. If text B is indeed the version that Bél sent to the Locotential Council, we must conclude that the fair copy of Sáros County was hurriedly clarified with his scribe and sent for review, probably because he considered it better to have this manuscript reviewed along with the eight others as soon as possible, in order to ensure progress, rather than making further refinements to it.

As far as the content of the description is concerned, it undoubtedly contains some memorable parts, although on the whole it fails to provide a uniform level of quality. In the general section, the description of the sour waters is of particular interest, while in the political section the list of noble families stands out because of its detail, although unfortunately there is little description of the lifestyles and habits of the inhabitants, compared to the other county descriptions. In the special section, the descriptions of the two large cities of Bártfa and Eperjes are relatively good, and the legend of the origin of Kisszeben is excellent. However, the description of the market towns is not particularly informative, while the village descriptions also lack memorable details. Nevertheless, as can be seen from the brief review above, local historians and historians will certainly discover several important facts in the description of Sáros County.

During the work of transcription and editing, we came across many clerical and copying errors in manuscript **B**. However, the majority of them could be corrected on the basis of the preceding manuscript **A**. The inserted sheets and the notes on them, which — as mentioned above — were created by the copyist of **B**, who subsequently copied (obviously following Bél's instructions) the additions and notes (**A**³) of an unknown person to manuscript **A**, presented particular difficulties. We decided not to include these notes in the main text — it would have been impossible, since the author himself did not revise them, nor did he specify, in most cases, their exact position in the text. Nevertheless, given that they were part of manuscript **B**, we have included them in the notes, as apparently Bél himself considered it important to include them subsequently. Where the copyist did not provide the possible (future) position of these supplements in the main text of **B**, we have placed an indication of the note containing additions where those additions are visible in manuscript **A** (e.g. in the margin or on the blank pages).

The relationship between manuscripts **A** and **B** raised further issues. Thus, for example, we had to decide what to do with the longer, supplementary notes written -by an unknown hand on the Péchy family and the Makovica estate (see the description of **A**). Finally, we decided not to take these into account, since there are no references to these supplements in manuscript **B**, thus Bél probably did not plan to use them. However, we included the marginal notes from manuscript **A** in our edition, because although it is questionable whether they originate from Bél or his associates (only part of them may be original), the marginal texts are closely related to Bél's descriptions and facilitate the reading of the text.

In the copy that we used as the basic text (**B**), there were many — often recurring — spelling errors, which we tacitly corrected without any specific notification (e.g. opidum – oppidum). In addition, there were some peculiarities in the spelling that were not, in themselves, erroneous, but since they differ from Bél's usage, we also corrected them, without a note, to the author's preferred form (e.g. caussa – causa). These were as follows (first the manuscript variant, then the form we used):

caussa – causa; foemina – femina; hystoria – historia; opidum – oppidum; sylva – silva

V. Summarised information

Data source: János Matolai (**A**), Sámuel Dobai Székely ([**Proc**], **A**)

Revision: county (**B**; returned without correction)

Manuscript for publication: **B**

Translation: -

Literature: TÓTH 2006²

[p. 2.]¹

MATTHIAE BELII²
COMITATUS SAROSIENSIS,
PARS
GENERALIS.

MEMBRUM I.
PHYSICO-CHOROLOGICUM

De

*Situ, natura, et opportunitatibus
Comitatus Sarosiensis.*

§. I.

Nomen comitatus arx *Sáros* indidit, quod alii, ac forte rectius, a duce *Hungarorum Sáros*, cuius priscae tabulae meminerunt, arcessunt. Quid? quod ipsum castris vocabulum haud derivaveris melius, quam eiusdem *Sáros* nomine: sive is demum arcis fuerit conditor, sive defensor adversus collimitaneos *Sarmatas*. Hungaris *Sáros-Varmegye*, *Scharoscher Stuhl*³ Germanis, Slavis, *Sariszka-Stolice*. Tenet ea fines *Poloniae*, ea parte, qua ad septentriones vergit; alioqui, ab oriente vicinum habet *Comitatum Zempliniensem, Abaujvarensensem* autem a meridie, et ab occidente *Scepusenum*, a cuius collimitio, e regione *Várallya*, usque ad vicum *Bisztrá*, lata est milliaria quinque, longa octo, eo nimirum tractu, qui ab urbis *Cassoviensis* finibus, ad vicum *Bicharó* procurrat.

§. II.

Tota eius regio montosa est horridaque, ne[p. 3.]que nisi per valles quadamtenus patens, et aperta. Itaque montium nomina, difficile fuerit designare, ob eorum frequentiam. Praecipui et recensitu digni sunt:

I.) *Braniska*, Germanis *Purtzelgrund*, qui in finibus *Scepusii* insedit, atque perpetuis iugis milliaria plus minus duo, in meridiem varie sinuatus, protruditur, diversis passim

¹ in folio secreto manu posteriore haec notantur: *Descriptio Comitatus Sarossiensis. Copia ex revisione Matthiae Belii, manuscriptum compactum in folio, non indiget Elencho, cum tomus praecedens tali provisus sit.*

² *Matthiae Belii* add. a nobis ³ corr. ex *Stul*

nominibus ex pagorum vicinia insignitus. Transmittit viam regiam ad *Scepusios*, salebrosam eam difficilemque, quin et latrociniis infestam olim: praesertim, cum superabant adhuc bellorum civilium qualescunque reliquiae.

II.) *Carpathus* montium alter, a *Scepusiis* huc propagatus, comitatum a *Polonia* determinat. Vastus idem proceraque fago passim ac pino opacus, atque ideo a subsessoribus olim nimium impeditus. Ubi a *Comitatu Scepusiensi* iniit, recurvis iugis in oram primo *Kapianam*, tum ad *Makoviczam* prorepat, dum in *Sztropkoviensem*, provinciae *Zempliniensis* regionem excedat. Monendum est vero heic consulto, montes *Carpathicos*, qui *Hungariam* a *Polonia* dirimunt, et ad *Transylvaniam* usque protenduntur, communi vocabulo *Beszkéd* adpellari. In *Comitatu Sárus* unica valle interrumpuntur, qua medio infra oppidum¹ *Palócsa*² milliari, versus oppidum *Poloniae Mussina*, ubi se fluvius *Poprad* in *Vistulam* exonerat, et cum eodem in mare *Balthicum* defertur.

III.) In eiusdem *Zempliniensis Provinciae* finibus sunt montes quoque *Kakas-Falvenses*. Caput horum medio infra *Eperiesinum* milliari visitur,³ quod demum iuga in orientem protendit, terminanturque in *Tallya*. Horridi et hi sunt, et vastitatis eximiae. [p. 6.]⁴

IV.) *Farkas-Völgye* ad *Scepusios* inclinat, itinere versus *Várallya* transmissio, quod plaustris in primis onerariis frequentatur, pulcherrimaque pino silvescit. Subinde altius adtollitur, quam mons *Beczkid*.⁵ Slavis *Wlcsja Dolina*, forte a luporum frequentia; nam *wlk* Slavis lupum notat; vel quod vallis ad lustrum modum horreat.

V.) *Fekete Hegy*, Slavis *Cserná-Hora*, nomen accepit ab opacitate arborum, quibus in summo vestitur; latera enim passim calva sunt, aperta, et pascuis laeta. *Latine* montem nigrum dixeris. In primis eminent ad *Berzevicze*, in *Scepusii*, et *Poloniae* collimitio.

VI.) *Kassai-Hegy*, nomen habet a regione, quam *Cassoviam* versus in meridiem, finesque adeo exasperat *Provinciae Abbaujváriensis*.⁶ Silvestris fere totus est, arboribus querceis. Passim argillam habet, albam illam, atque tenacem, et fictilibus maxime idoneam.⁷

VII.) *Steinberg*, Slavis *Kamenna Hora*, Hungaris *Köhegy*, a petrarum crebris praecipitiis ita vocatus. Visitur is inter *Bartfam*, atque *Zborov*, pari pinorum abietisque densitate, et transitu arduo. Vocatur idem aliter *Magura*. Vicinus ei mons *Gaboltoviensis* adsedit, in cuius valle sunt acidulae *Bártfensium* scatentes, saporis probi salubrisque.

VIII.) *Stras Maior* proprie dictus mons e radicibus †latis†⁸ cunei instar exurgit⁹ et solus hoc nomine insignitur. Tractus autem, qui a *Gergelake* incipit, et terminatur in *Kapi*, *Fintai Stras* vocatur, maiori illo, multo humilior. Dicitur etiam *Kapi-Hegy*.

IX.) Mons *Adam földensis* eam regionem asperat, qua *Bartfam* itur, *Eperiessino*, via olim ob latronum insidias, et caedes viatorum frequentes, nimium perniciosi, prae[p. 7.]sertim in valle *Hallusch*, quae montem intercurrit. Iam sublucatis arboribus, ac praecipue magistratuum vigilantia, tutius heic quoque iter est.

X.) Montium reliqui per mediam regionem adsurgentes, a vicis fere, quibus adsederunt, cognominantur. Quos recenseri supervacaneum est. Horret enim tota provincia montibus hic, clivis alibi, asperis passim, neque tamen inutilibus. Nam qua aperta habent latera, agris frumentariis, qua rarioribus silvis obsita, pascuis sunt idonei.

¹ oppidum erronee iterum descriptum del. a nobis ² corr. ex *Palógh* sec. A ³ caput ... milliari corr. ex medio infra *Eperiesinum* milliari caput eorum sec. A ⁴ pp. 4–5. posterius insertae et vacuae sunt ⁵ corr. ex *Beczkid* sec. A ⁶ sic et in A ⁷ corr. a nobis ⁸ in ms. B locus relictus est huic verbo, quod copista legere haud potuit; add. sec. A (lectio incerta) ⁹ corr. ex *exurgit*